

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

सिद्धान्तिभाष्यसहितम्

[द्वितीयो भागः]

THE
ĀS'VALĀYANA S'RAUTA SŪTRA

WITH
THE COMMENTARY OF SIDDHĀNTIN
EDITED FOR THE FIRST TIME FROM
ORIGINAL MANUSCRIPTS, WITH INTRODUCTION,
CRITICAL NOTES, SEVERAL APPENDICES AND INDICES

BY
DR. MANGAL DEVA SHASTRI,
M. A., D. Phil. (OXON.),
RETIRED PRINCIPAL,
Government Sanskrit College, Banaras.

PART II

1955.

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATĪ BHAVAN TEXTS

No. 74

PART II

EDITED BY
Pandit KUBER NATH SHUKLA, M. A.,
VYĀKARANĀCHĀRYA,
PRINCIPAL,
GOVT. SANSEKIT COLLEGE, BANARAS.

THE
ĀS'VALĀYANA ŚRĀUTA SŪTRA
WITH SIDDHĀNTI-BHĀṢYA

PART II

*Printed by Jai Kṛṣṇa Das Gupta
Vidya Vilas Press, Banaras City.*

1955

ओ३म् , , ,

अथ सिद्धान्तिभाष्यसंहितम्

आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपादिष्टाः ॥ १ ॥

पौर्णमासस्येदं पौर्णमासम् । किं तत् ? तन्त्रमिति केचित् ।
तन्नोपपद्यते । यदि तन्त्रस्यैवातिदेशः स्यादावापो न प्राप्नुयात् ।
इहेष्ट्यादिष्वावापस्यापि प्राप्तिर्दर्शयत्याचार्यो यद्यमाह “देवता-
घर्मे^३ भारौ च” (I=“देवतागमे नित्यानामपायः । याः स्विष्टकृतमन्तरा-
ज्यभागौ च”) इति । आवापिकानां देवतानां प्रतिषेधः । तस्मान्न
केवलस्य तत्रातिदेश (=तन्त्रस्यातिदेश) इति सिद्धम्^१ । तस्मा-
त्पौर्णमासेन लक्षणेनेति ब्रूमः । तेनेष्टिपशुसोमा उपादिष्टाः ।

(१) प्राप्नुयादिहेष्ट्या-B^२; प्राप्नुयादिति हेष्ट्या-B^१. There is a big lacuna here in B^३.

(२) -दिष्ट्या-B^१; -ष्ट्या-B^२.

(३) B^१; यद्यमहादेवताघर्मे B^२.

आह । पौर्णमासेनातिदेशात्पौर्णमासमेवाधिकृत्य विहितम्
 “अग्नीषोमीयं पौर्णमास्याम्”, “तौ(=पूतौ)वार्वध्नौ पौर्णमास्याम्” इति
 तावदेवातिदेशेन प्राप्नोति, दर्शपूर्णमासयोरुभयोः सह विहित-
 त्वादितरस्य न प्राप्तिर्भवति । कुतः । नहि सामान्यधर्मा अतिदे-
 शेन प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः”
 इत्यत्राधिकारवाक्ये पौर्णमासस्यापि निर्देशादुभयोर्दर्शपूर्णमा-
 सयोर्यत्सह विहितं तदपि सर्वं पौर्णमासग्रहणेनैवाप्युत्कृष्यते ।

किञ्च रावर्कपूर्णकमातृवत् । यथा लोके रावर्कपूर्णकयो-
 र्भातेति काञ्चिन्निर्दिश्य पुनः ता(१=रा)वर्कमातरमानयेत्युक्ते या
 पूर्वर्क(१=त्र) निर्दिष्टा ता(१=रा)व(क)पूर्ण(क)योर् माता सैवानी-
 यते । तथा पूर्णक(१+मातर)मानयेत्युक्ते । तद्वदिहापि पौर्णमासग्रह-
 णेनैवापि दर्शपूर्णमासयोरुभयोर्यत्सह विहितं तत्सर्वकर्मकृष्यते ।

(१) न प्राप्तिर्भवति B²; न प्राप्नोति B¹.

(२) रावर्क-B¹ B², Cp. Pāṇini V. 3, 75. Both B¹
 and B² mostly agree in reading तावर्क instead of रावर्क in
 the following. The original reading however might
 have been रावर्क (or even घावर्क).

(३) रावर्क-B¹, त्यवर्क-B².

(४) तावर्क-B¹ B².

(५) पूर्वत B²; पूर्वक B¹.

(६) तावर्पूर्णयोर् B¹; तावर्पूर्णयोर् B².

(७) B¹; सर्वकर्म करिष्यते B².

किन्त्विह पौर्णमासेनातिदेशाद्दर्शमेवाधिकृत्य यदुक्तं तन्न प्राप्नोति । यदि दर्शमपीष्टं स्याद्दर्शपौर्णमासाभ्यामित्येवमव-
क्ष्यत् । यस्मादेवं नोच्यते तस्मान्न दर्शना^(१=दर्शेना)तिदेश इति ।

सोमग्रहणं सोमेऽसमाम्नातानामपि त्रैधातवीयानामि-
ष्टीनां पौर्णमासमेव तन्त्रं कथं स्यान्नार्थात्तन्त्रविकार इति । एत-
दर्थं सोमग्रहणम् । इतरथा त्रैधातवीया^(१+नाम्) इन्द्राविष्णोर्दे-
वतात्वादमावास्यातन्त्रं स्यात् , तन्मा भूदिति ।

अथवा पौर्णमासे मन्द्रादीनां स्वराणां पष्ठेन यमेन प्रयोगः,
सप्तमेन षपद्कारः । तद्वत्सोमेऽपि स्यादित्येतदर्थं सोमग्रहणम् ।
उत्तरसूत्रार्थं वा सोमग्रहणम् ।

यथा "एतेनाह्वा सुत्यानि", "एतेन शस्त्रयाज्यानिगदानुवच-
नामिष्टवनसंस्तवनानि" इत्येवमादिषु उपदिष्टानीति नोच्यते,
अनुच्या^(१=अनुक्त्वा)प्यर्थाद्वाक्यशेषोऽध्याद्विधेयते उपदिष्टानीति ।
तद्वदिहापि सिद्ध उपदिष्टा इति वचनं नियमार्थम् । पौर्णमासेनै-

(१) B^२; दर्शपूर्व-B^१.

(२) दर्शना-B^१ B^२.

(३) त्रैधातवीया-B^१. त्रैधातविषाद्-B^२.

(४) B^१; त्रैधात्रया B^२.

(५) शस्त्रयानामि-B^१; शस्त्रयानानि-B^२.

(६) अनुच्या-B^१ B^२.

(७) -ह्वी-B^१; -ह्वि-B^२.

वोपदिष्टानि, नामावास्येनेति' । इतरथा ता(१=रा)वक् पूर्णकमाव-
वत्पौर्णमासग्रहणेनैवोभयग्रहणं भवतीति कृत्वा ग्रहणेषु^१ (१),
पशौ चामावास्यां तन्त्रं कुर्यात्, तन्मा भूदिति ॥

तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत ॥ २ ॥

इहामावास्यापौर्णमासीग्रहणेन पर्वप्रतिपदा उमे अपि^२
गृह्येते । तत्र प्रायेणाचार्या इष्टिपशुबन्धादिभिः प्रतिपदि याग-
मिच्छन्ति । सोमस्य तु प्रतिपदि पर्वणि वारम्भः, सुत्या वा
भवति । आपस्तम्बस्यापि वचनम् "पौर्णमास्यां दीक्षा यजंतीये"
(=यजनीये) वा । पौर्णमास्यां यजतीये^३ (=यजनीये) वा (सुत्यमहः)" (आप०
श्रौ० सू० १०।१५।४) । "अमावास्यायां दीक्षा यजनीये" (=यजनीये वा) ।
अमावास्यायां यजनीये^४ वा सुत्यमहः" (आप० श्रौ० सू० १०।१५।४)
इति । अस्यापि सर्व(१=पर्व)प्रतिपदोत्पत्तयोः पर्वोभिप्रायः ।

(१) B^२; नामावास्यानीति B^१.

(२) तावक्-B^१ B^२.

(३) ग्रहणेषु B^१ B^२.

(४) उमेपि B^१; जुमेपि B^२.

(५) दीक्षा यजंतीये B^२; दीक्षया यजतिये B^१.

(६) यजतीये B^२; यजतिये B^१.

(७) दीक्षा यजनीये B^२; दीक्षा यजति B^१.

(८) -स्यां यजति B^१; -स्यायां यजनी वा B^२.

(९) सर्वो-B^२; पर्वो-B^१.

‘सूत्रकारेणाप्युक्तम्—

“प्रतिपद्येव^१ केषांचिद्विकृतेरिच्छति^३ क्रियाम् ।

पौर्णमासं च दर्शं च नृवन्प्रतिपदावपि ॥ ”इति ।

पौर्णमास्याममावास्यायां वेति मुख्यत्वात्पौर्णमास्याः
पर्वक्रमेण पूर्वं पौर्णमास्यामिति वक्तव्ये सत्यमावास्यायां(१=
-याः) पूर्वनिपातनममावास्यापौर्णमास्योर(१)न्तरा यः कालः पूर्व-
पक्षः^२ तस्यापि परिग्रहणार्थम् । शांवलिकां(१) वचनं^४ “प्रतिपदि
दीक्षा पञ्चम्यां सुत्यम् , द्वितीयाया दीक्षा षष्ठ्यां सुत्यम् , तृतीयायां
दीक्षा सप्तम्यां सुत्यम्” इत्येवमादि ॥

राजन्यश्चाग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ३ ॥

चशब्देन पूर्वोक्तो वाशब्द आकृष्यमाणः समुच्चयाय भवति ।
अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेति । इह तु पर्वशब्दः पर्वण्येव
वर्तते, न प्रतिपदि । जुहुयात्^५ । धात्येदित्पर्थः । अन्यस्मिन्
जुह्वत्यपि राजन्यो जुहोतीत्युच्यते । यथा “सोमसुसदा जुहु-

(१) B¹; असूत्र-B².

(२) -पद्येव B²; -पद्ये B¹.

(३) B¹; वक्तंतेरिच्छति B².

(४) पूर्वपक्षः B²; पूर्वः पक्षः B¹.

(५) B¹; त्याववनीकां वजुनं (SIG) B².

(६) B²; तेन (for न) प्रतिपदि जुहुयात् B¹

यात्" इत्यत्र ऋत्विक्षु सोमं सुन्वत्स्वपि स्वयमेव सोमसुद्धवति ।
 यथा लोके राजपुरुषैर्जितेऽपि राज्ञा जितमिति । तद्वदिहापीति ।
 यत्र' तु स्वयंहोम इष्यते तत्र स्वयंग्रहणं करोति "यवाग्या" पयसा
 वा स्वयं पर्वणि जुहुयात्"इति ॥

तपस्विने ब्राह्मणायेतरं कालं भक्तमुपहरेत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणायेत्यनुच्यमाने यदि ब्राह्मणस्तपस्वी न लभ्यते
 तदा अब्राह्मणायापि तपस्विने दद्यात्, तन्मा भूत् । अत-
 पस्कायापि ब्राह्मणायैव दद्यादित्येतदर्थं ब्राह्मणग्रहणम् ।

आमस्य वा पक्वस्य वाक्नस्य भक्तसंज्ञा ।

दद्यादिति सिद्धेऽप्युपहरेदिति नीत्वा^३ दानं चोद्यते ।

सायं प्रातरेतत् कर्म कर्त्तव्यम् ॥

ऋतसत्यशीलः सोमसुत्सदा जुहुयात् ॥ ५ ॥

ऋतं मनसि । सत्यं वाचि । अयमनयोर्विशेषः । ऋते
 सत्यं प्रतिष्ठितमिति । मनसा चिन्तितमेव पुनर्वाचा वदति,
 नाचिन्तितम् । तस्माद्वृत्ते^४ सत्यस्यान्तर्भावाद्वत्शील इत्येव सिद्धे-

(१) B^२; तत्र B^१.

(२) B^२; यवाग्या वा B^१.

(३) नीत्वा B^२; नेत्वा B^१.

(४) ऋते B^२; ऋते तस्य B^१.

ऽपि सत्यस्य पृथग्^१ ग्रहणं यद्यप्यृतशीलो न स्यात्सत्यशील-
त्वेनापि सदा जुहुयादित्येतदर्थम् ।

सोमसुदिति पूर्वोक्तेन गुणेन समुच्चयः । उभयगुणत्वेनापि
सदा जुहुयादिति ॥

बहुषु बहूनामनुदेश आनन्तर्ययोगः ॥ ६ ॥

“ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपक्रुष्टाः” इत्युक्ते यः कश्चिद्वृत्त-
र्यस्य कस्यचिद्वर्णस्य अनियमेन स्यात्तन्नेष्यते । कथमानन्त-
र्येणैव विनियोगः स्यादित्येतदर्थमेतदारभ्यते । तस्माद् ग्रीष्मः
क्षत्रियस्य, वर्षा वैश्यस्य, शरदुपक्रुष्टस्येति सिद्धम् ।

बहुष्विति कस्मात् । “सूरिळा सुव इळा स्वरिळा वृष इळेति सुव-
पूरमुन्नयेत्” इत्यत्र चत्वारो मन्त्राः पठिताः, सुवः पूरमुन्नतमिति^१
(१=“सुवपूरमुन्नयेत् । अग्नियमग्नियं पूर्णतमम्” इति) च सुवबहुत्वमेव
ज्ञाप्यते, न सुवाणां संख्यापरिमाणवचनम् । तत्रापि मन्त्रचतुष्टा-
त्सुवानपि चतुरः^२ परिकल्प्य मन्त्राणां सुवाणां चानन्तर्यागः(१=र्य-
योगः)^३ कर्तव्य इत्येतदर्थं बहुष्विति वचनम् । तस्मात्प्रथमो मन्त्रः

(१) B^२, सत्यस्यापृथग्-B^१.

(२) B^१, उन्नतममिति B^२.

(३) B^१; चतुर्हा B^२.

(४) चानन्तर्याग B^२; चानन्तर्याग B^१.

प्रथमस्य (सुत्रस्य, द्वितीयो द्वितीयस्येति सिद्धम् । तथा, “प्रतिदिशं
 * तपति (१=“प्रतिदिशमुदकमुदुक्षन्नुदुक्षन्ती वाचयति”) इत्यत्रापि’
 मन्त्राणां पञ्चत्वाद्विशोऽपि पञ्चैव कल्पयितव्याः । अत्र
 मन्त्रलिङ्गविशेषादिग्विशेषोऽपि भवति ।

बहूनामिति वचनम् । संख्याया समानानामेवेत्यर्थः । आ-
 प्यायस्व चमसान् (१=“आप्यायस्व समेतु ते सन्ते पर्याप्ति समु यन्तु
 वाजा इति चमसान्”) इत्यत्र मन्त्रद्वयमादेशो^२ बहवश्चमसा
 अन्वादेशाः, तस्मात्तत्र (१=तत्रा) समानत्वात्संख्या (१=संख्या-
 या) न^३ भवत्यानन्तर्ययोगः । तेनोभ्यामप्यष्टम्यामेकैकश्चमस
 आप्यायितव्यः । इतरथा प्रथमयर्चा पञ्चानां चमसानामभि-
 र्शनं स्यात्, द्वितीयया शिष्टानां पञ्चानां चमसानाम् । तन्मा
 भूदिति बहूनामित्युच्यते ।

अनुदेश इति वचनं नियमार्थम् । अनुदेश एवानन्तरस्य
 योगः, नान्तर्हित इति । तेन “आप्यायस्व समेतु ते, सन्ते पर्याप्ति
 समु यन्ति (१=न्तु) वाजा इति चमसानाद्योपाधान्” इत्यत्र

(१) प्रतिदिशं * तपतीत्यत्रापि B^१; प्रतियदिशतयतीमित्य-
 त्रापि B^२.

(२) आदेशो B^२; आदेशौ B^१.

(३) न B^१; omitted B^२.

(४) एवानन्तरस्य B^१, एवानु तस्य B^२.

चमसव्यवधानाद्वचोश्चाधोपाधानां चानन्तर्ययोगो न भव-
ति । इतरथा पूर्वपादानामभिर्भर्शनम्, उपाधानां द्वितीयया,
एवमानन्तर्ययोगः कल्पयितव्यः स्यात्समत्वात्संख्यायाः । तन्मा
भूदिति वचनम् ॥

[द्वे द्वे तु याज्यानुवाक्ये ॥ ७ ॥]

अहष्टादेशे नित्ये ॥ ८ ॥

यत्र तु देवतानां बहुत्वं याज्यानुवाक्यानां चार्पत्वम् ।
यथा “अग्निरग्निं पवमानः । अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः” इत्य-
ब्राह्मेः प्रागुक्ते “अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य” इत्येते आहृत्य “अग्निर्मूर्धा
भुवो यज्ञस्याग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः” इत्येवं पाठः कर्त्तव्यः ।
इत्येवमानन्तर्ययोगः संख्यासामान्यात्सिध्यति । इतरथा
“अग्न आयूंषि पवसे”, “अग्ने पवस्व स्वपाः” इत्येते एवोभयोरपि
देवतयोः स्याताम्, तन्मा भूदिति ।

[अग्न्याधेयम् ॥ ९ ॥]

कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु
विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः ॥ १० ॥

फलगुनीष्विति बहुवचनात् पूर्वे फलगुन्यौ उत्तरे चेति नक्ष-
त्रद्वयं गृह्यते ॥

एतेषां कस्मिंश्चिद् वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण
आदधीत ॥ ११ ॥

एतेषां कस्मिंश्चिदित्यनुच्यमाने पूर्वनक्षत्रेषु वाशब्दाभावा-
त्पुनः पुनरेतेषु नक्षत्रेष्वधीतं स्यात् ; तन्निवृत्त्यर्थम् । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । न गुणः प्रधानमावर्त्तयतीति कालस्तु गुणकर्मणः(१) ।
आचार्यश्च ज्ञापयति न गुणः प्रधानमावर्त्तयतीति यदयम्
“लेखी त्रिरुदकेनोपनयेत्” इत्यत्र त्रिग्रहणं करोति । पश्यत्या-
चार्यो न गुणः प्रधानमावर्त्तयति । इतरथा यदि गुणः प्रधान-
मावर्त्तयेत्त्रिरिति न वक्तव्यमेव । कथम् । मन्त्रत्रित्वादेव कर्म-
णस्त्रित्वं च सिध्यति हि^२ । तस्मादेतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते इत्य-
तिरिच्यत एव ।

उच्यते । एवं तर्हि इदमस्य प्रयोजनम् । इष्टानां नक्षत्राणा-
मिष्टेष्वृत्तुषु केन चिदपि नक्षत्रेण पर्व न युज्यते ततः पर्व परित्य-
ज्य नक्षत्रमेव ब्राह्ममित्येतदर्थं पुनरेतेषां कस्मिंश्चिदुच्यते । इत-

(१) पुनः पुनर् B^२ B^३; पुनर् B^१.

(२) B^१; न गुणः omitted in B^२ B^३.

(३) B^१; हि omitted in B^२ B^३.

(४) इदमस्य B^३, मदस्य B^२, न तस्य B^१

रथा पर्वनक्षत्रयोः संयोगो न भवतीति कृत्वा तस्मिन्संवत्सर
आधानं नारभ्येत । अथवा नक्षत्रं परित्यज्य पर्वेव शृङ्गीयात् ।
तन्मा भूदिति । शास्त्रान्तरेऽपि वचनम् “अन्यतरपत्न्यागो पर्व परि-
त्यजेत्” इति ॥

ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्येपक्रुष्टाः ॥ १२ ॥

निन्दितेन कर्मणा य उपजीवति तमुपक्रुष्टमित्याचक्षते ॥

यस्मिन्कर्त्स्मिश्चिद्वतावादधीत ॥ १३ ॥

आदिष्टेष्वृत्तुषु यस्मिन्कस्मिन्या ऋतौ यः कश्चन वादधीत ।
पूर्वम् ऋतुनियमं विधायेह पुनर्ऋतूनामनियमत्वं विधीयते ।
एवं विधिविरोधाद्विकल्पः । यस्मिन्कर्त्स्मिश्चिद्वतावादधीतेति
वाशब्दः पठितव्यः ।

आह । यथा पूर्वस्मिन्वाक्येऽधिकारादादधीरहित्यध्याहि-
यते, तद्वदिहापि सिद्धे पुनरिहादधीतेति वचनमिदं विधानं

(१) Instead of this Sūtra (यस्मिन् ० दधीत B¹),

B¹ B³ read यस्मिन् तद्वित as a part of the commentary.

(२) B¹, -नियमां वा B³; lacuna in B².

(३) एवं B³; पर्व-B¹; lacuna in B².

(४) वाशब्दः B² B³; पुनः वाशब्दः B¹.

(५) आहियते B¹.

अग्न आयुंपि पवसेऽग्ने पवस्व
स्वपाः ॥ १९ ॥

स हव्यवाळ्मत्योऽग्निर्होता पुरोहित
इति स्विष्टकृतः ॥ २० ॥

संयज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती
प्रतीयात् ॥ २१ ॥]

सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः । याः
स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च ॥ २२ ॥

एतस्मिन्ननारभ्यमाणे आगतानां नित्यानां च देवतानां समुच्चयः स्यात् । अथवा नित्यानामप्याज्यभागादीनां सर्वासामपायः स्यात् । तन्मा भूदिति । याः स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तासामेवापायः कथं स्यादित्येतदर्थम् । देवतागम इत्यनुच्यमाने देवतानागमेऽपि नित्यानामपायः स्यात् । यथा “मासं दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इत्यत्र । एवं ब्रुवन्नाचार्यो ज्ञापयति तत्र दर्शपूर्णमासौ-विकृती भवत इति । तेन^१ सिद्धं भवति । विकृतित्वाद्यजमानपदार्थानामूहः^२ कर्त्तव्यः ॥

(१) B^३; देवतागमेऽपि B^१ B^२.

(२) तेन B^२ B^३; तेन किं B^१.

(३) -पदार्थानामूहः B^१ B^२; -पदानामूहः B^३.

[तास्तत्स्थाने ॥ २३ ॥]

एष समानजातिधर्मः ॥ २४ ॥

अस्योदाहरणम् “उशन्तस्त्वा निधीमहीत्येतां त्रिभिवानन्ताः
सामिधेन्यः” इत्युक्ते प्राकृतीनां सामिधेनीनामपाय इति ।
एतस्मिन्ननुच्यमाने प्रत्याम्नायलक्षणेनैव सिद्धेऽपि पुन-
रेतद्वचनं नियमार्थम् । एष समानजातीयानाम् । समानसंज्ञका-
नामेवायं धर्म इति । शास्त्रान्तरे कृतसंज्ञकं तदन्येन समानसंज्ञ-
केनैव बाध्यते, नार्थाद्बाधनमिति । तस्मात् “प्रतिप्रस्थाता
धामिने तृतीयः” इत्यत्र पूर्वमर्थात्तृतीयस्याग्नीध्रस्य नापायः ।
आग्नीध्रस्तत्र चतुर्थो भवति । कुतः । नह्याग्नीध्रस्य शास्त्रान्तर-
कृतो तृतीयसंज्ञा । तस्मादनपायः ॥

[द्वितीयस्यां वृधन्वन्तौ । अग्निः
पावकोऽग्निः शुचिः स नः पावक दी-
दिवोऽग्ने पावक रोचिपाग्निः शुचिव्रत-
तम उदग्ने शुचयस्तव ॥ २५ ॥
सह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरो-
हितामिति संयाज्ये । तृतीयस्यां सामि-

(१) B^२ B^३, तृतीयस्य सतोस्याग्नीध्रस्य B^१.

(२) B^२ B^३, -कृतात् B^१.

विराजावित्युक्तं एते प्रतीयात् ॥ ३१ ॥]

इति तिस्रः ॥ ३२ ॥

अनुच्यमानं एतासामिष्टीनां त्रित्वे सिद्धेऽपि पुनस्त्रिस्र इति वचनं प्रदर्शनार्थम् । यदा तिस्र इष्टयः क्रियन्ते तदानेने देवता-विभागेनेति तिस्रः क्रियन्त इति । तेन “आद्योत्तमे वैव स्याताम् । आद्या वा” इत्यनयोरपि पक्षयोः तासां तिस्रणामिष्टीनां या देवतास्तौः सर्वाः प्रथमायां प्रक्षेप्तव्या इति ।

अथवा इति तिस्र इति वचनं चतस्रोऽपि भवन्तीति प्रदर्श-नार्थम् । यदा चतस्रः तदा प्रथमायां ये द्वे देवते तयोः पृथगि-ष्टिर्भवति । तथा सति द्वयोरपीष्ट्योः प्रथमायामुक्तं यत्तन्त्रं तदेव भवति । कुतः । देवतापेक्षत्वात्तन्त्रस्य ॥

[आद्योत्तमे वैव स्याताम् ॥ ३३ ॥

आद्या वा ॥ ३४ ॥

तथा सति तस्यामेव धार्ये विराजौ ॥ ३५ ॥]

(१) -मानेऽपि B¹.

(२) B¹ adds कथं०.

(३) B¹; देवताः B³; देवता B².

(४) इति B¹ B²; इति omitted B³.

(५) -ऽपि omitted B² B³.

(६) B¹; आर्य्यचतस्रः B²; यान्याचतस्रः B³.

इतिमात्रे विकारे वैराजतन्त्रेति प्रतीयात् ॥३६॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये धाय्ये विराजावित्युक्त्वा पुनरितिमात्रे विकार इत्युक्तत्वाद्वाय्ये विराजौ^१ विगृह्येते । यस्यामिष्टौ धाय्ये विराजावेव, विकारो^२ अन्यत्पौर्णमासं तन्त्रं सा वैराजतन्त्रेति । तस्माद् "वैराजं त्वन्मिमन्थने" इत्यत्रापि धाय्ये विराजावेव विकारः^३, आज्यभागौ तु वार्त्रघ्नावेवेति सिद्धम् । इतरथार्थात्तन्त्रविकारः स्यात्, तन्मा भूदिति ॥

आधानाद् द्वादशरात्रमजस्ताः ॥३७॥

आहवनीयदक्षिणान्योरुत्सर्गपक्षेऽपि द्वादशरात्रादूर्ध्वमेवोत्सृज्येत नार्वागित्येतदर्थमेतदारभ्यते ॥

अत्यन्तं तु गतश्रियः ॥३८॥

गतश्रियो यजमानस्य यावज्जीवमनुत्सर्गः । या गता श्रीः^४ (१) स गतश्रीरित्युच्यते । त्रयो वै गतश्रियः । शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्य इति ॥

(इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका)

(१) B^१; विराजे B^२ B^३...

(२) विकारो B^१; इतरो B^३, इकरो B^२.

(३) विकारा B^१; विकारे B^३, विकाश B^२.

(४) (यो गतश्रिय) यागता श्रीः (sio) B^१; य गता श्रीः B^२ B^३.

क० १ । सू० ३६-३८ ॥ क० २ । सू० १ ॥ आश्वलायनश्रौतसूत्रम् १४७

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षि-
णाभिमानिय विदकुलादित्तवतो वैकयो-
नय इत्येके धियमाणं वा प्रज्वल्यारणि-
मन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं
ज्वलन्तमुद्धरेत् ॥१॥

द्वादशरात्रमजसा इत्यस्मिन्नग्न्यधिकारादग्न्युत्सर्ग इति ।
गार्हपत्यं ब्रजत्येवेति वचनात् गार्हपत्यस्यानुत्सर्गः । एकयो-
नय इत्यस्मिन्पक्षे दक्षिणग्रेरपि गार्हपत्यादेवोद्धरणं कर्त्तव्यम् ।
धियमाणं वा प्रज्वल्येत्यस्मिन्पक्षे न दक्षिणग्रेरुत्सर्गः । उत्सर्ग
आहवनीयस्यैव भवति ।

विदकुलादिति विदगृहादित्यर्थः । यथाराजकुलमिति । एते
आधानप्रभृतिविकल्पाः । आधाने यथा दक्षिणाग्नेरुत्पादनं कृतं
तथेहापि कर्त्तव्यमिति ।

(१) अग्न्य-B¹ B², अग्न्याधेया-B³.

(२) B¹, नौ B² B³.

(३) विकल्पाः B¹ B², विकल्पार्थः B³.

(४) B¹, तथेह विवर्त्तयमिति B² B³.

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेत् ॥२॥

“ज्वलन्तमुद्धरेत्” इत्युद्धारे प्रकृतेऽपि पुनरिहोद्धरेदिति वचनमग्निहोत्रादन्यत्राप्युद्धरणे “गार्हपत्यं प्रज्वल्य” इत्येतदादि “ज्वलन्तमुद्धरेत्” इत्येतदन्तं विहितं सर्वममन्त्रकं कर्त्तव्यमित्येतदर्थम् ॥

[उद्भिध्रयमाण उद्धर पाप्मनो मां यद-
विद्वान् यच्च विद्वांश्चकार । अह्ना यदेनः
कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः
पाहिः तस्मादिति प्रणयेत् ॥ ३ ॥]
अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथि-
व्याममृतस्य योनौ । तयानन्तं काम-
महं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जि-
गायाम्नावग्निः स्वाहेति निदध्यादादि-
त्यमभिमुखः ॥ ४ ॥

आदित्यमभिमुख इति । यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशंमभिमुख इत्यर्थः । इतरथा अङ्गारभेदः कर्तव्यः स्यात् । तन्मा भूदिति ॥

एवं प्रातर्व्युष्टायां तमेवाभिमुखः ॥५॥

प्रातरिति प्रातर्होम इत्यर्थः । तमेवाभिमुख इति । अत्र केचि-
द्वर्णयन्ति । तमेवादित्यमेवेति । यद्येवम्, एवं प्रातरित्येवं-
शब्दादेव सिध्यति । यथा गार्हपत्यं प्रज्वल्येत्येतददादि प्रात-
रपि भवति, एवमित्यनुवर्णितत्वात् । तद्वदिहादित्याभिमुख्य-
मपि सिध्यतीति ।

उच्यते । इहानुदितत्वादादित्यस्याभावः । अभावादादि-
त्याभिमुखत्वमर्थान्वितेत । तन्मा भूद्वे, दिशमाभिमुखः कथं स्या-
दित्येतदर्थं तमेवाभिमुख इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापकमादित्यम-
भिमुख इत्यत्रादि(१)ग्रहणमेवेति । कथम् । सिद्धेनासिद्धस्य
सिद्धिरिति ॥

राज्या यदेन इति तु प्रणयेत् ॥ ६ ॥

अनुच्यमानेऽस्मिन्प्रातरग्निहोत्रस्यापि प्रकृतित्वात् प्रकृता-
ब्रूहो विद्यत इति प्रातरप्यह्ना पदेन इत्येवमेव स्यात् । तन्मा
भूदिति ॥

(१) प्रज्वल्येत्ये-B^३; प्रज्वलंस्य-B^२; प्रज्वल्येत्ये-B^१.

(२) तदादि प्रातरपि B^१; तदपि B^२ B^३.

(३) -स्य-B^१ B^२, -सू० B^३.

(४) अमात्रः । अ-B^२ B^३; अ-B^१.

(५) भूदिता B^१.

(६) सिद्धेनासिद्धस्य B^१

अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्ब्रतचार्या होमात् ॥७॥

इह ब्रतचारीति ब्रतमिति शास्त्रान्तरे सिद्धमिति अग्निहो-
त्रकाले विहितं यद्व्रतं तदागमयितव्यम्, वाग्यमनं भोजन-
वर्जनं मैथुनवर्ज(न)मित्येवमादि ।

अथवा कालसामान्यात् “संख्यामासीत् वाग्यतः” इत्यत्र
संख्यावेलायां विहितं वाग्यमनमिहापि भवतीति ॥

अनुदितहोमी चोदयात् ॥ ८ ॥

यदि कदाचिदुदिते होमः कदाचिदनुदिते होम इतीच्छातो
विकल्पः स्यात्, अनुदितहोमी (१=मो) नो(१=चो)दयादि-
त्येवमवक्ष्यत् । यस्मादेवमनुक्त्वा अनुदितहोमी चोदयादिति
मत्वर्थ इति(१=इनि)प्रत्ययं करोति, तस्मादादिविकल्प
इति सिद्धम् ॥

अस्तामिते होमः ॥ ९ ॥

(१) नो-B^३; तो-B^१; तो०चो-(?) B^२.

(२) य-B^१; त-B^२ B^३;

(३)-नुदितहोमी B^२ B^३; उदितहोमी B^१.

(४) इति B^२ B^३; इतीम B^१.

(५) त-B^१; य-B^२ B^३.

यदि होममात्रस्यास्तमिते प्रवृत्तिरिष्टा स्यात् “प्रदीप्तां द्वय-
ङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्” इत्यत्रैवास्तमिते होम इत्येवमवक्ष्यत् ।
यैस्मात्तत्रैवानुक्त्वा इहैवोच्यते तस्मात् पर्युक्षणादि होमाङ्ग-
भूतमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उत्तरत्रापि वक्ष्यति “तत्कालाश्चैव
तद्गुणाः” इति ॥

[नित्यमाचमनम् ॥ १० ॥]

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा
पर्युक्षेत्रिसिरेकैकं पुनः पुनरुदक-
मादाय ॥ ११ ॥

जपित्वाग्रहणं त्रिरपि मन्त्रादुत्पथम् । सकृद्व्यहीतेनाप्यु-
दकेन त्रिरपि पर्युक्षणं कुर्यात्, तन्मा भूदिति पुनः पुनरुदकमि-
त्युच्यते । एकस्यैवाग्नेस्त्रिरपि पर्युक्षणं समाप्य पुनर्द्वितीयस्याग्नेः
प्रारभेत्(१=त) इत्येतदर्थमेकैकमित्युच्यते । इतरथानियमः
स्यात् । तथा सति त्रिरप्यग्नीन्सकृत्पर्युक्ष्य द्वितीयमपि पर्यायं
पुनरारभेत्, तन्मा भूदिति ॥

आनन्तर्ये विकल्पः ॥ १२ ॥

(१)-मि-omitted B'

(२) त-B'

(३) तस्मात् B^२ B^३, तत् B'.

अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्ब्रतचार्या होमात् ॥७॥

इह ब्रतचारीति ब्रतमिति शास्त्रान्तरे सिद्धमिति अग्निहो-
त्रकाले विहितं यद्व्रतं तदागमयितव्यम्, वाग्यमनं भोजन-
वर्जनं मैथुनवर्ज(न)मित्येवमादि ।

अथवा कालसामान्यात् “संख्याभासीत् वाग्यतः” इत्यत्र
संख्यावेलायां विहितं वाग्यमनमिहापि भवतीति ॥

अनुदितहोमी चोदयात् ॥ ८ ॥

यदि कदाचिदुदिते होमः कदाचिदनुदिते होम इतीच्छातो
विकल्पः स्यात्, अनुदितहोमी (१=मो) नो(१=चो)दयादि-
त्येवमवक्ष्यत् । यस्मादेवमनुक्त्वा अनुदितहोमी चोदयादिति
मत्वर्थ इति(१=इनि)प्रत्ययं करोति, तस्मादादिविकल्प
इति सिद्धम् ॥

अस्तामिते होमः ॥ ९ ॥

(१) नो-B^३; तो-B^१; तोorचो-(?) B^२.

(२) य-B^१; त-B^२ B^३.

(३) अनुदितहोमी B^२ B^३; उदितहोमी B^१.

(४) इति B^२ B^३; इतीम B^१.

(५) त-B^१; य-B^२ B^३.

यदि होममात्रस्यास्तमिते प्रवृत्तिरिष्टा स्यात् “प्रदीप्तां द्वय-
ङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्” इत्यत्रैवास्तमिते होम इत्येवमवक्ष्यत् ।
यस्मात्तत्रैवानुक्त्वा इहैवोच्यते तस्मात् पर्युक्षणादि होमाङ्ग-
भूतमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उत्तरत्रापि वक्ष्यति “तत्कालाश्चैव
तद्गुणाः” इति ॥

[नित्यमाचमनम् ॥ १० ॥]

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा
पर्युक्षेत्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदक-
मादाय ॥ ११ ॥

जपित्वाग्रहणं त्रिरपि मन्त्रावृत्त्यर्थम् । सकृद्वृष्टीतेनाप्यु-
दकेन त्रिरपि पर्युक्षणं कुर्यात् , तन्मा भूदिति पुनः पुनरुदकमि-
त्युच्यते । एकस्यैवाग्नेस्त्रिरपि पर्युक्षणं समाप्य पुनर्द्वितीयस्याग्नेः
प्रारमेत्(१=त) इत्येतदर्थमेकैकमित्युच्यते । इतरथानियमः
स्यात् । तथा सति त्रिरप्यग्नीन्सकृत्पर्युक्ष्य द्वितीयमपि पर्यायं
पुनरारमेत्, तन्मा भूदिति ॥

आनन्तर्ये विकल्पः ॥ १२ ॥

(१)-मि-omitted B¹.

(२) त-B¹.

(३) तस्मात् B² B³, तत् B¹.

विविधः कल्पो विकल्पः । आनन्तर्ये क्रम इत्यर्थः । यस्य कस्यचित्पर्युक्षणं कृत्वा प्रथमं यस्य कस्यचित् द्वितीयमितीच्छातः प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

[दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते । पिता वा एषोऽग्नीनां यद्दक्षिणः । पुत्रो गार्हपत्यः । पौत्र आहवनीयः । तस्मादेव पर्युक्षेत् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकंधारां हरेत्तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् ॥ १४ ॥]

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदगङ्गारानपोहेत् सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथेति ॥ १५ ॥

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्येत्यत्र निरसनोपवेशने न भवतः । कुतः । कर्तुर्कृत्विकसंज्ञाऽभावात् । तत्रैव तस्यात् । “ऋत्विजामेक इतरं कालम्” इति तेनेह कर्तुर्कृत्विकसंज्ञा स्यादिति ।

(१)-मतीछातः B¹, -मिति छातः B² B³.

(२) कुतः B² B³, omitted B¹.

(३) तेनेह B² B³, तेन नेह B¹.

तन्नोपपद्यते । अन्येषु कर्मसृष्ट्विग्भूतो यो यजमानः स
इहापि कर्त्ता स्यादित्येतावन्मात्रमेव विधीयते, न कर्त्तृक-
त्विक्संज्ञा ।

आह । एवं चेत् "पश्चाद्गार्हपत्यस्य गृहपतिः" इत्यत्र गृहपते-
निरसनोपवेशने न भवतः । कृतः । तस्यत्विक्संज्ञाभावादिति ।
उच्यते । नैष दोषः । न तु तत्रात्विज्यं कर्म करोति होतृकर्म
तस्मिन् तस्मिन्काले तस्य सर्वे भवन्ति (१) । तस्माददोषः ॥

तेष्वग्निहोत्रमधिश्रेयदधिश्रितमध्याधि-
श्रितमधिश्रितं हिङ् इति । इळ्यायास्पदं
धृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुष-
स्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां
सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा ॥ १६ ॥

आधिकारात्सिद्धेऽपि तेष्विति वचनं कृतं नियमार्थम् ।
तेष्वधिश्रेयेदेव, नावज्वलनपर्याग्निकरणे तेभ्यः कुर्यादिति ।
तस्मात्ते गार्हपत्यात् पृथक् कर्त्तव्ये । अथवा तेष्वषोढमात्रेऽधि-

(१) तस्मिन् B^३; तस्मात् B^१; omitted B^२.

(२) गार्हपत्यात् B^३; गार्हपत्याच्चसर्वे B^२; गार्हपत्यस्येति B^१.

क्रियन्न समिधेष्विति' (१=धिश्चयेन्न समिधेष्विति) । तस्मादधि-
श्रितस्य पुनरर्थप्राप्तं वचनार्थमिदं^१ (१) कर्त्तव्यमिति ।

अग्निहोत्रशब्दस्तु बहुष्वर्थेषु वर्तते । शालायां कर्मणि
द्रव्येष्वग्निष्विति । शालायां तावदेव(१=वं), तत्राग्निहोत्रे^२ वर्तत
इति । कर्मणि तावद्, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । अग्निं
तावत्^३, साग्निहोत्र आगत इति । द्रव्ये तावद्, अग्निहोत्रमधिश्रितं
सर्वदमिमन्त्रयेतेति । इह द्रव्ये वर्तते । येनाग्निहोत्रं हूयते तद्
द्रव्यमग्निहोत्रमिति ॥

न दध्यधिश्चयेत् ॥ १७ ॥

अधिश्चयेदित्येके ॥ १८ ॥

दध्यधिश्चयेद्वेत्येतावता सिद्धे विकल्पे एवं गुरुसूत्रद्वय-
फलणं न्यायकृतोऽयं विकल्प इति प्रदर्शनार्थम् । कः पुनरत्र
न्यायः ? दध्यधिश्चित्तमग्निसंतापाद्रूपमेदं गच्छति । तस्माद्

(१)-धिक्रियन्न समिधेष्विति (with the marks—on-क्रिय-) B¹;-धिक्रियन्न समिधेष्विति B²;-धिक्रियतन्न समिधेष्विति B².

(२) वचनार्थमिदं B¹; वचनामिदं corrected to वचनादिदं B²; यनादिमिदं B².

(३) B¹; तावदत्राग्निहोत्रं B²; तावदेदत्राग्निहोत्रं B².

द्रव्यान्तरप्राप्तिभयादनधिभ्रयणम् । तथा असंस्कारादीति' (१=दि)
भयादधिभ्रयणमित्येवं न्यायकृतो विकल्पइति । तेन तुल्यानां तण्डु-
लादीनामपि विभाषाधिभ्रयणं कर्तव्यम् । तेऽप्यग्नितापाल्लाजा
भवन्ति हि । तथा सोमस्यापि विभाषाधिभ्रयणं कर्तव्यम् । दध्नोऽ-
धिभ्रयणपक्षेऽधिधित्य संस्कारमात्रमेव कृत्वा । क्षिप्रमुद्भासनं'
कर्तव्यम् ॥ २ ॥

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

(१) तथाऽसंस्कारादीति-B^३, तथासंस्कारादिति-B^२, तथा-
संस्कारादीनि B^१

(२) B^२ B^१, उद्भासनमात्रं B^१.

अथ द्वितीये तृतीयाः काण्डिका ।

पयसा नित्यहोमः ॥ १ ॥

पयसा होम इत्येव सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । कथम् ।
यवाग्वादिभिरपि कामसंयोगं विनापि होमः कर्त्तव्य इत्येतदर्थं
नित्यग्रहणम् । अथवा न्यैर्द्रव्यैर्होतुकामोऽपि कंचित्कालमवश्यं
पयसा जुहुयादेवेत्येतदर्थं नित्यग्रहणम् ॥

यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामकामान्नाद्य-
कामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम् ॥ २ ॥

ग्रामकामान्नाद्यकामेत्यत्र समासं कृत्वा यवाग्वादीनामसमासं
करोति । उभयथा नास्त्यक्षरलाभः ।

अथवा अन्यान्यपि द्रव्याणि विद्यन्त इति प्रदर्शनार्थम् ।
कानि पुनस्तानि ? प्रदर्शनार्थं गृह्यकर्मण्यपि ज्ञापयत्याचार्यः
“तस्यामिहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ” (आश्व० गृ० १।७।
४-५) इति प्रकृत्य “हौम्यं च मांसवर्जम्” (आश्व० गृ० १।७।६) इति
मांसप्रतिषेधं करोति, तेनान्यान्यपि विद्यन्त इति । कानि पुनस्तानि ?

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इत्येवमादीनि ॥

अधिश्चित्तमवज्वलयेत् ॥ ३ ॥

अधिश्चयेदिति विधानादेव सिद्धे पुनराधिश्चित्तमिति वचनं कालनियमार्थम् । कथमधिश्चित्तमात्रमेवावज्वलयेन्न कालान्तर इति । पर्यग्निकरणमुद्रासनवेलायां कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । इदं च सिध्यति—अवज्वलनं कृत्वा पुनःपचनार्थं पुनःसमिन्धनं कुर्यादिति ॥

अनधिश्चयं दध्यग्निष्टे तेजो मा हर्षीरिति ॥४॥

अवज्वलयेदिति । अत्रापिशब्दलोपो द्रष्टव्यः । यद्यपिशब्द-स्याध्याहारणं न स्यात् दध्नोऽधिश्चयणपक्षेऽवज्वलनं न स्यात् । कथम् । अनधिश्चयं दधीति वचनात् । तच्च नेष्यते । इष्यते च दध्नोऽधिश्चयणपक्षेऽवज्वलनं कर्त्तव्यमित्येके संप्रत्ययं (१=सं-प्रतिपन्नाः । अ-)-स्मादपिशब्दस्याध्याहारः कर्त्तव्य एवेत्याह ।

यद्येवमधिश्चित्तमवज्वलयेदित्युक्त्वा दधि चेत्यवक्ष्यत् । एवं लघुनापि दध्नोऽवज्वलनं नित्यं भवत्येव । यस्मादेवं नाह तस्मात् दध्नोऽधिश्चयणपक्षेऽवज्वलनं (१ न) कर्त्तव्यमित्येके संप्रतिपन्नाः । नैतदस्ति । दधि चेत्येवमुच्यमानेऽपि दध्नोऽव-

(१) न B² B³; omitted B¹.

(२) संप्रत्यय-B¹ B² B³.

(३) च इ-B² B³; चे-B¹.

ज्वलं नित्यं स्यादेव । किंतु तण्डुलादीनामधिश्रयणपक्षेऽव-
ज्वलनं स्यात्, तस्मादवज्वलनो यदि वचनात् (१) । इष्यते
च तेषामनधिश्रयणपक्षेऽवज्वलनम् । तस्माद् गुरुनिर्देश इति ॥

स्रुवेण प्रतिपिञ्च्यान्न वा शान्तिरस्यमृतमसीति ॥५॥

इह प्रतिषेधकाले आज्यस्य द्वयोर् (१+दर्भ)तरुणयो-
रवक्षेपणं कर्तव्यम्, न परिषेकः । तस्मादाज्यमग्निना तप्तम-
द्भिरवसिच्यमानं पलार्धमुत्पत्य (१) विनश्यति^६ । तस्मान्न परि-
षेकः । “अपां वा एष ओषधीनां रसो यद् दर्भाः” सदसमेव ब्रह्म करो-
ति” इति श्रुतेः । दर्भाविक्षेपणेऽप्यप्रक्षेपणमपि भवतीति ।

(१) B¹; न added in B²B³.

(२) B¹; तस्मादेव ज्वलनो यदि वचनात् B² B³.

(३) इह B² B³; इहा-B¹.

(४) द्वयोर्इहवद्रुणयो-B²; द्वयोर्इह (इह deleted) घं (घ-
corroded to घं-) रुणयो-B³; द्वयो (lacuna) तरुणयो-B¹.

(५)-मानम् B² B³; -मानB¹.

(६) पलार्धमुत्पत्य विनश्यति B¹; उर्ध्वमुत्पत्यलिनपश्यति (sic)
B²; उर्ध्वमुत्पत्यलिनपश्यति (sic) B³.

(७) यद्दर्भाः B² B³; दर्भाः B¹.

(८) सरस एव B¹.

(९) दर्भाविक्षेपणे B²; दर्भाप-(प with marks of deletion)
क्षेपणे B¹; दर्भाविक्षेपणे B³.

(१०)-प्यप्रक्षेपण-B¹; पुनः प्रेक्षण-B² B³.

कौपीतिकिनां वचनाच्च । “कुशतरुणेः प्रत्यय(=प्रत्य-)-स्यति यवागूं’
अपयति श्रुतं वा यजुष्करोति” इति । यत् शास्त्रान्तरे विहितमस्माक-
मविरुद्धं तच्च विकल्पेन ग्राह्यम् ॥

तयोरव्यतिचारः ॥ ६ ॥

तयोः प्रतिपेकाप्रतिपेकयोरन्योन्यस्याव्यतिचार^१ इति ।
यद्यादौ सकृत्प्रतिपेकः कृतः पुनर्यावज्जीवं प्रतिपेकं एव । अप्रति-
पेकेऽपि तद्वदेवेति ।

अथैके ज्ञुवते । तयोरवज्ज्वलनप्रतिपेकयोरव्यतिचारं
इति । किमुक्तं भवति । प्रतिपेककर्तृकामोऽवज्ज्वलनमपि न
कुर्यादित्युक्तं भवति । तन्नोपपद्यते । यद्येवमिष्टं स्यादवज्ज्वलन-
स्यापि प्रतिपेकवदधिश्रितमवज्ज्वलयेन्नवेति विकल्पमुक्त्वा पुन-
स्तयोरव्यतिचारं इत्यवक्ष्यत् । तस्मान्नायमर्थः ॥

पुनर्ज्वलता परिहरेत्त्रिरन्तरितं रक्षोऽ-
न्तरिता अरातय इति ॥ ७ ॥

(१) यवागूं B^१; यवाग्रं B^३; पाग्रं B^२.

(२) अव्यतिचार B^३; व्यभिचार B^१ B^२.

(३) प्रतिपेके B^१.

(४) B^३; अव्यभिचार B^१ B^२.

समुदन्तं कर्पन्निबोदगुद्वासयेद्विवे त्वा-
 न्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति निदधत् ॥८॥
 सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्षेत्पङ्गारानति-
 सृज्य सुक्सुव प्रतितपेत् प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो निष्टसंरक्षो निष्टसा
 अरातय इति ॥ ९ ॥

सुक्सुवमित्येकवद्भाषावनिर्देशादुभाभ्यां मन्त्राभ्यामुभयोः
 सहैव प्रतितपनमिति । इतरथा सुक्सुवयोर्द्वित्वान्मन्त्रयोश्चा-
 नन्तर्ययोगः स्यात्, तन्मा भूदिति ॥

उत्तरतः स्थाल्याः सुवमासाद्योमुन्नया-
 नीत्यतिसर्जयीत ॥ १० ॥

सुवमासाद्येति वचनान्न सुवेस्य सादनमिति । मतसात्सुवेहस्त
 एवातिसर्जयीत ॥

आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्य
 दक्षिणत उपविश्यैतच्छ्रुत्वोमुन्नयेत्याति-
 सृजेत् ॥ ११ ॥

(१) सुव-B¹; सुव-B² B³.

(२) सुव-B¹ B² B³.

दक्षिणत उपरिर्दशनं च नृत्तं चेत्युक्तत्वादातिगर्जनं वा यथावपमेव
(?) प्रवेष्टव्यम् । अथ राज्ञः कर्णमादिनाग्निर्नृत्तं वा गीत्येतस्मि-
न्नेव स्थाने प्रपद्योपवेशनं कर्तव्यम् ॥

अतिसृष्टो भूरिळा भुव इळा स्वरिळा
वृध इळेति सुवपूरमुन्नयेत् ॥ १२ ॥

निधानप्रमादेव मिदेष्यतिष्ठे इति वचनमादिताग्नौ
प्रापिते सति तस्य पुत्रेण बान्धेगामिनात्मनव वाऽतिष्ठे एव
भूत्वा कथमुन्नयेदिन्येतदर्थम् ॥

[अभियमग्रियं पूर्णतमं योऽनुज्येष्ठम्
द्विमिच्छेत्पुत्राणाम् ॥ १३ ॥

योऽस्य पुत्रः प्रियः स्यात्तं प्रति पूर्णमु-
न्नयेत् ॥ १४ ॥]

स्थालीमभिमृश्य समिधं क्षुचं चाभ्याधि-
गार्हपत्यं हत्वा प्राणसंमितामाहवनी-
यसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समि-

(१) प्रयेष्ट्यः B².

(२) सति B^2 , ति B^2 , -ऽपि B^1 .

(३) B^1_1 -घासी या B^3_1 -घासीना- B^2_1 .

धमादध्याद्रजतां त्वाग्निज्योतिपं रात्रि-
मिष्टकामुपदधे स्वाहेति ॥ १५ ॥

केचिदयं मन्त्रः पञ्चसुवः(१) पञ्चावत्तिनामिच्छन्ति । कुतः ।
अस्मिन्सूत्रे वाशब्दाभावान्नित्य एवेति । अव्यधीति समीप-
मित्यर्थः । “उपर्यध्यधसः सामीप्ये” (अष्टा० ८।१।७) इति व्या-
करणे द्विर्भावविधानात् ॥

समिधमाधाय विद्युदसि विद्य मे पाम्ना-
मग्नौ श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां द्व्य-
ङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयाद् भूर्भुवः स्वरो-
मग्निज्योतिज्योतिरग्निः स्वाहेति ॥१६॥

समिदाधानादनन्तरमेवापाग्न्युपस्पर्शनं कर्त्तव्यं कथं स्यादि-
त्येतदर्थं समिधमाधायेत्युच्यते । इतरथा “दोष्यक्षपं उपस्पृशेत्”
इति श्रुतेः प्रदीप्तायां समिधि अपाग्न्युपस्पर्शनं स्यात् । तन्मा भूदिति ।

एवमप्याधायेति सिद्धत्वात्समिधामिति वचनं जान्वाच्या-
धिकारानुवृत्त्यर्थम् । तस्माद् जान्वाच्य तत्रैवोपधिष्टेन गृहपत्या-
वेक्षणमपि कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । यदि जान्वाच्याधिकारो न

(१) B¹; क्वचियं B³; lacuna in B².

(२) -अप B¹ B², -अ B³.

स्यात्तदाहुतिः' स्थितस्य प्राप्नोति, अव्यक्तहोमधर्मेण। तच्च नेष्यते। तस्मादनुवर्तत एवेति मन्तव्यम् ॥

पूर्वमाहुतिं हुत्वा कुशेषु सादयित्वा
गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे यच्छेति ॥१७॥

पूर्वमाहुतिं हुत्वेति वचनं नियमार्थम् । पूर्व(१=र्वा)मेवाहुतिं हुत्वा सुचः कुशेषु सादनं कुर्यान्नत्तरां(१=नोत्तरां) हुत्वेति । तस्माद्वस्तुगताया एव सुचोऽपमार्जनं कर्त्तव्यम् ॥

अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागु-
दगुत्तरतो वा ॥ १८ ॥

उत्तरामिति वचनमुभयोराहुत्योस्तुल्यत्वज्ञापनार्थम् । इतरथा द्वितीयाया आहुतेः प्रागुदगुत्तरतो वेति स्थानविधानात्स्थानसामान्यादियं स्विष्टकृदिति कृत्योत्तरस्या विनाशेऽङ्ग-हविषो यदुक्तं तत्कुर्यात् । तन्नेष्यते । इष्यते च पुनरप्युन्नयनं कृत्वा जुहुयादिति ॥

(१) तदाहुतिः B³; आहुति-B¹; आहुरिति B².

(२) पूर्वमेवा-B¹; पूर्वमा-B³; पूर्वमा-B².

(३) कुर्यान्नत्तरा B¹; कर्त्तव्यान्नितिस्तरा B², कुर्त्तपरिधि-त्तर B³.

(४) B¹ B², सुचोपांमार्जनं B³.

(५) B¹; तुल्यत्वा-B³; तुल्यत्वं B²

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीं होमेषु सर्वत्र ॥१९॥

आह । ध्यानस्य मनःकरणत्वान्मनसेति न वक्तव्यम्, यथा “सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन्” इत्यत्र मनसेति नोच्यते । मनसेति वचनं प्रजापतिशब्दस्य ध्यानार्थम् । इतरथा प्रजापतेराकृत्यादीनां ध्यानं स्यात्तन्मा भूदिति । संप्रदाने चतुर्थीति चतुर्थ्या प्रजापतये इति । अत्रापि पुनः “स्वाहाकारान्तैः” इत्यत्रान्ते स्वाहाकारः, प्रजापतये स्वाहेति ।

सर्वत्रेति वचनम् “तूष्णीं द्वितीये उभयत्र” (आश्व० गृ० १।७।८) इत्यत्र “शूर्वपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम्” (आश्व० गृ० १।५।१३) इत्येवमादिष्वपि प्रापणार्थम् ॥

भूयिष्ठं सुचि शिष्ट्वा त्रिरनुप्रकम्प्याव-

मृज्य कुशमूलेषु निमार्ष्टि पशुभ्यस्त्वेति ॥२०॥

भूयिष्ठं शिष्ट्वेति सिद्धेऽपि सुग्रहणमधिकारार्थम् । अनुकम्पनं च मार्जनं च सुच एव कर्तव्ये इति । मार्जने क्रियमाणे यो हस्तमूले लेपस्तं कुशमूलेषु निमार्ष्टि ॥

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति

(१)-नं B^३, ना B^२, ने B^१.

(२) मार्जने B^१; अपामार्जने B^३; यपामार्जन B^२.

प्राचीनावीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति
वा । अपोऽवनिनीय ॥ २१ ॥

तेषामिति कुशमूलानामित्यर्थः । दक्षिणतः प्राचीनावीती
तास्यपोऽवनिनयति । तूष्णीमिति वचनं मन्त्रस्य विकल्पार्थम् ।
इतरथा तूष्णीमित्यनुच्यमाने वाशब्दः क्रियाविकल्पार्थः
स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं तूष्णींग्रहणम् ।

केचित्तु प्राचीनावीतित्वं स्वधा पितृभ्य इति मन्त्रं चाङ्गु-
लीनां निधाने कुर्वन्ति; पुनरपोऽवनिनीयेति शान्त्यर्थः, यज्ञोप-
वीतिना तस्मिन्नेव देशेऽपां निनयनं कर्तव्यमिति ।

केचित्तु ब्रुवते । अङ्गुलिनिधानात्पूर्वमेवापां निनयनं कृत्वा
तस्मिन्नेव देशे पुनः प्राचीनावीतिना मन्त्रेणाङ्गुलिनिधानं कर्तव्य-
मिति । तेषोऽवनिनीयेत्येतत्पदद्वयमस्थानपठितं मन्यन्ते ॥

[वृष्टिरसि वृश्च मे पाम्मानमप्सु श्रद्धेत्यप
उपस्पृश्य ॥ २२ ॥]

(१)-यं B² B³, -यः B¹.

(२) चा-B² B³, वा-B¹.

(३)-यं B² B³; -यं B¹.

(४) अस्थान-B² B³; आत्स्थान-B¹.

(५) मन्यन्ते B³; मन्यते B¹; मन्त्यतः B².

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत् ॥ २३ ॥

“क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयात्वम्” इत्याधान-
श्रुतौ द्विवचननिर्देशात्पत्नी चाहिताग्निरित्युच्यते । तस्मा-
द् “आहिताग्निर्वतचारी” इत्येवमादिषु पत्न्यपि गृह्यते । तथापि
यथासमन्त्रकं कर्माहिताग्निर्यत्र चोद्यते तत्पत्न्या न प्राप्नोति ।
कस्मात् । स्त्रियां मन्त्रजपोष्कृतत्वात् (१) ॥

आह यद्येवम् “पत्न्या सह वाग्यतोऽनौन्” इत्यत्र पत्नी-
ग्रहणं नै कर्तव्यम् । कथम् । नद्यापि स्वामित्वादेव तत्र प्रा-
प्नोतीति । उच्यते । नैष दोषः । तत्तत्रैव प्रयोजयति “अनशं-
मान्यस्माद्धोमकालात्” इति पत्न्या मा भूदिति ॥

॥ आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्म-
णा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवासीदिति
समिधम् ॥ २४ ॥

(१) चा-B¹ B²; वा-B².

(२)-जपोष्कृतत्वात् B¹; जहेष्कृतत्वात् B³; जहेष्यत्(१)-
तत्त्वा B².

(३) न B¹; omitted in B² B³.

(४) नद्यापि B¹; नद्यापि B² B³.

आधानमुक्त्वेति समिधाधानमुक्त्वेत्यर्थः । अनुमन्त्रयेते-
ति पूर्वमनुमन्त्रणं विधाय पुनराधानमुक्त्वेति वचनादाधान-
मन्त्रोऽनुमन्त्रणार्थः एव । यद्याधानमन्त्रस्यानुमन्त्रणार्थः (१=
र्थत्वं) न स्यादाधानमुक्त्वानुमन्त्रयेत् तेन ऋषिणेत्येवमव-
क्ष्यत् । तस्मादाधानमन्त्रेण उत्तरेण चोभाभ्यां समिदनुमन्त्रणं
भवति । कुतः । प्रदानार्थत्वात्स्वाहाकारस्य । इह प्रदानाभा-
वाच्च । बहवस्तु स्वाहाकारं कुर्वन्तो दृश्यन्ते ॥

ता अस्य सूद दोहस इति पूर्वमाहुतिम् ॥२५॥

आहुतिमिति सिद्धेऽपि पूर्वा (१+मा)हुतिमिति वचनं नि-
यमाथम्, पूर्वामेवाहुतिमनुमन्त्रयेत् नोचरामिति । तस्मात्-
“उपोत्थायोत्तराम्” इत्यत्रानुमन्त्रणाधिकारो निवर्तते ॥

उपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेतेक्षमाणो भूर्भु-
वः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवी-
रो वीरैः सुपोषः पोषैः । आग्नेयी-
भिश्च ॥ २६ ॥

(१) B¹, -ये B² B³.

(२) -ये न B¹ B², -ये B³.

(३) बहवस्तु B¹, बहवश्च B² B³.

(४) B¹ B², आहुतिमपि B³,

काक्षेणेति' (१) पाठः कर्त्तव्यः । कटाक्षेणेत्यर्थः । उत्तरा-
मिति कालनिर्देशार्थमुच्यते । उत्तरामाहुतिमुपोत्थायेति । ईक्ष-
माण इत्यत्राग्निमीक्षमाण इति । कुतः । आग्नेयीभिश्चेत्यत्राग्ने-
यीनां करणविधानादग्निमुपतिष्ठत इति चाक्यशेषः ॥

अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः ॥२७॥

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ।

अथ द्वितीये चतुर्थी काण्डिका ।

संवत्सरे संवत्सरे ॥ १ ॥

संवत्सरे संवत्सरे पर्यागते “अन्न आयुषि” इत्येताभिस्तिसु-
भिरुपतिष्ठेत, पूर्वैर्मन्त्रैरिति ।

अथवा अपरा योजना । सुपोपः पौषैरित्येतदन्तं पूर्वं वा-
क्यम्, आग्नयेयीभिश्चेत्येतदुत्तरं (१ = -२-) सूत्राङ्गम् । तस्मा-
दहरहर्भूर्भुवः स्वरित्येतेनैव यजुषोपस्थानं कर्त्तव्यम्, संवत्सरे
संवत्सरे भूर्भुवः स्वरित्यनेन यजुषा चाग्न आयुषीत्येताभिराग्नेयी-
भिरुपोपस्थानं कर्त्तव्यमिति । पूर्वस्यां तु योजनायां दोषः ।
चतुःपट्यां यावत्य आग्नेय्यस्तावतीभिरहरहरुपस्थानं प्राप्नोति ।
कृतः । यथार्थग्रहणाभावात् । यथा “वाक्मानीरोप्य यथार्थम्”,
“यथार्थं मैत्रावरुण” इति ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वाणि
जुहुयात् ॥ २ ॥

(१) अथवापरयोजनास्तु B^1 ; अथवापरा योजना B^2 B^3 (-यो-
जन B^2).

(२) पूर्वं वाक्यम् B^3 ; पूर्ववाक्यम् B^1 B^2 .

(३) चा- B^2 B^3 , यजुषा चा- B^1 .

काक्षेणेति' (१) पाठः कर्त्तव्यः । कटाक्षेणेत्यर्थः । उत्तरा-
मिति कालनिर्देशार्थमुच्यते । उत्तरामाहुतिमुपोत्थायेति । ईक्ष-
माण इत्यत्राग्निमीक्षमाण इति । कृतः । आग्नेयीभिश्चेत्यत्राग्ने-
यीनां करणविधानादग्निमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः ॥

अम आयूंषि पवस इति तिसृभिः ॥२७॥

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ।

अथ द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ।

संवत्सरे संवत्सरे ॥ १ ॥

संवत्सरे संवत्सरे पर्यागते “अग्न आयुंषि” इत्येताभिस्तिसृ-
भिरुपतिष्ठेत्, पूर्वैर्मन्त्रैरिति ।

अथवा अपरा योजना । सुपोषः पौषैरित्येतदन्तं पूर्वं वा-
क्यम्, आग्नयेयीभिश्चेत्येतदुत्तरं (१ = -२-) सूत्राङ्गम् । तस्मा-
दहरहर्भूर्भुवः स्वरित्येतेनैव यजुपोपस्थानं कर्त्तव्यम्, संवत्सरे
संवत्सरे भूर्भुवः स्वरित्यनेन यजुषा चाग्न आयुंषीत्येताभिराग्नेयी-
भिरुचोपस्थानं कर्त्तव्यमिति । पूर्वस्यां तु योजनायां दोषः ।
चतुःपट्ट्यां यावत्य आग्नेय्यस्तावतीभिरहरहरुपस्थानं प्राप्नोति ।
कृतः । यथार्थग्रहणाभावात् । यथा “यावमानीरोप्य यथार्थम्”,
“यथार्थं मैत्रावरुण” इति ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि
जुहुयात् ॥ २ ॥

(१) अथवापरयोजनास्तु B¹ ; अथवापरा योजना B² B³ (-यो-
जन B²).

(२) पूर्व वाक्यम् B³ ; पूर्ववाक्यम् B¹ B².

(३) चा-B² B³ ; यजुषा चा- B¹.

आहिताग्निप्रकरणाल्लाघवार्थमिदमप्यपरं कर्माहिताग्नेरु-
च्यते । अमावास्यायां संनयतो' (१=स्वयं जुहोति) यवाग्वैव होमः ।
कैचित्तु । कुतः । अग्निहोत्र्यपि तदहः सांनाय्ये भवति^३ कुमारश्च
पयसो न लभेरन्निति श्रुतेः(१) । केषांचिद्वचनाच्च^४ ॥

ऋत्विजामेक इतरं कालम् ॥ ३ ॥

‘ऋत्विगितरं कालमिति सिद्धेऽप्येकग्रहणं ऋत्विजां यः क-
श्चिद् जुहुयान्न केवलमध्वर्युरेवेति । एवं श्रुवन् ज्ञापयति, अ-
ग्निहोत्रहवनमाध्वर्यवामिति । तस्मादग्निहोत्रेऽपि सति “य-
जुष्टो भुवः” इत्येतदेव प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति । अथवा
एकग्रहणं(१=ण-)^५प्रयोजनम् । य ऋत्विग् जुहोति तस्याग्नि-
होत्र ऋत्विग्संज्ञा मा भूदिति । तस्मादृत्विजां विहिते निरसनो-

(१)-यां संनयतो B^१; -या लजयमूता (sic) B^२; -यां स्वयज्यं
होतो B^३.

(२) होम. केचित्तु B^१; होम इति केचित्तु B^२ B^३.

(३) B^१; -होत्र्युधिरदह सात्राय दुर्गं भवति B^२ B^३ { B^२;
सांनाय for सात्राय).

(४) The Comm. is obviously very corrupt here.

(५)-प्रदणं B^१ B^२ B^३.

पवेशने “पश्चाद्गार्हपत्यस्योपावेशयोदगङ्गारानपोहोत्” इत्यत्र ^१ निरसनो-
पवेशने(?) नै भवतः । अथवा ऋत्विजां स एव जुहुयात् न
पुनरन्य इत्येकग्रहणं ब्रह्मणो निवृत्त्यर्थमिति मन्यन्ते । कुण्डपायि-
नामयने “मासमग्निहोत्रं जुह्वति” इत्यत्र प्रतिषेधार्थमिति ॥

[अन्तेवासी वा ॥४॥]

स्पृष्टोदकमुदङ्कावृत्य भक्षयेत् ॥५॥

अपरयोर्वा हुत्वा ॥६॥

स्पृष्टोदकमिति वृद्धिरपि -- दिश्येत्येतदेव (१=“वृद्धिरसि वृद्ध
मे पाप्मानमप्सु श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य” इत्येतदेव) पुनश्चोद्यते । एवं
सिद्धस्य पुनरिह विधानम् “अपरयोर्वा हुत्वा” इति वा शब्दस्य
भक्षकालविकल्पार्थम् । कथम् । स्पृष्टोदकं वा अपरयोर्हुत्वा वेति ।

(१) गार्हपत्य lacuna द्वि-B¹; गार्हपत्यवर्होदि-B³; गार्हपत्य-
देहो-B².

(२) ये added in B¹.

(३) B² B³; निरसनोपवेशने B¹. Obviously निरसनोपवे-
शने is redundant here.

(४) ब्रह्मणो निवृत्त्यर्थमिति B¹; विवृत्त्यर्थमिति B³; निवृ(or)ह्य-
स्यमिति B².

(५) वृद्धिरपि lacuna त्ये-B¹; वृ इ पि । दिश्येत्ये B³;
वृद्धिरपि-दिश्येत्ये-B².

(६) -व B² B³; -वा B¹.

(७) वा B² B³; ता B¹.

इतरथा स्पृष्टोदकमित्याक्रियमाणे वाशब्दोऽपरयोर्होमविकल्पार्थः
स्यात् । अपरयोर्हुत्वा अहुत्वा वेति । अपरयोर्होमो भवति वा
न वेत्यर्थ इति । तन्मा भूदिति ॥

[आयुषे त्वा प्राश्नामीति प्रथमम् ।

अन्नाद्याय त्वेत्युत्तरम् ॥ ७ ॥]

अन्नाद्याय त्वेत्युत्तरमित्यत्रापि प्राश्नामीत्यर्थादनुषज्यते ।
अस्य ज्ञापकम्, महाव्रते “अन्येभ्योऽपि कामेभ्यः” इति
प्रकृत्यै “न तूहिल्लामीति ब्रूयात्” इति । अथवा विधानक्रमादेव
सिद्धेऽपि “आयुषे त्वा प्राश्नामीति प्रथमम् । अन्नाद्याय त्वेत्युत्तरम्” इति
वचनमुभयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थम् । तस्मात्प्रथमे दृष्टं प्राश्नामीत्ये-
तदनन्तरेऽपि भवति ॥

तूष्णीं समिधमाधायाग्नये गृहपतये

स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ८ ॥

नित्योत्तरा ॥ ९ ॥

तूष्णीमिति मन्त्रप्रतिषेधार्थमुच्यते । आह । मन्त्रस्यानुपदे-
शादेव मन्त्राभावः सिध्यतीति । उच्यते । एवमपि तूष्णीमिति

(१) प्रकृत्यै B² B³, पुनरपि B¹.

(२) न तूहिल्लामीति B¹ B³; तूष्णीं स्वामिति B².

वचनं पूर्वस्याः समन्त्रकाया ये धर्मास्तेषामिहापि प्रापणार्थम् ।
तेन “जान्वाच्य० प्रदीप्तां द्व्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्” इतीहापि
प्राप्नुवन्ति ॥

तूष्णीं समिधमाधायान्नये संवेशपतये
स्वाहेति दक्षिणे । अन्नयेऽन्नादायान्नपतये
स्वाहेति वा ॥१०॥

नित्योत्तरा ॥११॥

भक्षयित्वाऽभ्यात्ममपः क्षुचा निनयते
त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति ॥१२॥

आह । अपराग्निहोमः प्रधानभूतः । कस्माच्चयोर्होमविधिं
पूर्वमनुवत्त्वा भक्षणविधिः पूर्वमुच्यते । उच्यते । सत्यम् , किन्तु
अपराग्निहोमविधिं पूर्वमुवत्त्वा भक्षणे विधीयमाने स्थालीयत्वादपि
शेषभक्षणं स्यात् । कुतः । स्थालीगतस्यापराग्निहोमः क्रियते ।
तच्च नेष्टम् । इष्यते च क्षुगतादेव भक्षणम् । तस्मादपराग्निहो-
मविधेः पूर्वमेव भक्षणविधिरिति ।

उच्यते । भक्षणं पूर्वं विहितम् । तेन विधानक्रमादेव सिद्धे-
ऽपि भक्षयित्वेति वचनमपरयोरहुत्वा भक्षितेऽपि भक्षणादन-

न्तरं निनयनमेव कर्त्तव्यम् , पश्चादपराग्निहोम इत्येतदर्थम् ॥

अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः
प्रागुदीच्योर्निनयेदृतुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः
स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः
स्वाहेति ॥ १३ ॥

अथशब्दोऽप्यानन्तर्य एव । अस्मिन्नपि काले नापराग्नि-
होम इति । तथैवोत्तरत्र पञ्चमीं पृष्ठीमित्यानन्तर्यार्थ एव ।
तस्मादपरयोरहुत्वा भक्षणपक्षे “प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात्”
इत्येतदन्तं कृत्वा ततोऽपराग्निहोमः कर्त्तव्य इति ॥

[पञ्चमीं कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्य-
मये वैश्वानराय स्वाहेति । षष्ठीं पश्चा-
द्गार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे
जुहोमि स्वाहेति ॥ १४ ॥]

[प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात् ॥१५॥]

[परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत् ॥ १६ ॥]

[अग्नेणाहवर्नायं परीत्य समिध आद-
ध्यात्तिस उदङ्मुखस्तिष्ठन् ॥१७॥]

[प्रथमां समन्त्राम् ॥ १८ ॥]

[आहवनीये दीदिहीति, गार्हपत्ये दीदा-
येति, दक्षिणे दीदिदायेति ॥ १९ ॥]

[उक्तं पर्युक्षणम् ॥ २० ॥]

ताभ्यां परिसमूहने ॥ २१ ॥

पूर्वे तु पर्युक्षणात् ॥ २२ ॥

ताभ्यां पर्युक्षणाभ्यां परिसमूहने व्याख्याते । यद्यपि पर्यु-
क्षणेनातिदेशः परिसमूहनस्य, तथापि पर्युक्षणमन्त्रः परिसमू-
हने न प्राप्नोति । तस्मात्पर्युक्षणलैङ्गस्य मन्त्रस्य परिसमूहने
प्रयोगो नोपपद्यत इति । तत्रैतत्स्यात्परिसमूहमन्त्रस्योहः कर्त्त-
व्यः, परिसमूहामीति । तच्च नोपपद्यते । कुतः । न प्रकृतामूहः ।
तस्मान्न मन्त्रवर्जं त्रिस्त्रिरेकैकमित्येतदादि पर्युक्षणातिदेशात्प-
रिसमूहनेऽपि प्राप्नोति ।

अथैके परिसमूहने मन्त्रप्राप्तिमयात्ताभ्यामिति चतुर्थीनिर्देशं
मन्यन्ते । तत्र कोर्थः । ताभ्यां तदर्थ इति । एवं पर्युक्षणानति-

(१) B¹; -स्यापि B³; स्यापे B².

(२) पर्युक्षणलैङ्गस्य B³; पर्युक्षणलैङ्गस्य B², परिसमूहनलैङ्ग-
स्य B¹.

(३) B³; प्रकृता ऊहः B¹; lacuna in B².

(४) B² B³; चतुर्थी B¹

अथ द्वितीये पञ्चमी कण्डिका

प्रवत्स्यन्नग्नीन्प्रज्वल्याचम्यातिक्रम्यो-
पतिष्ठते ॥१॥

अतिक्रम्येति वचनमत्र “प्रत्यगुदगाहवनीयात्” इति न
प्रत्यगुदङ्नियमो भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥

[आहवनीयं शंस्य पशून्मे पाहीति । गार्-
हपत्यं नर्यं प्रजां मे पाहीति । दक्षिण-
मथर्वं पितुं मे पाहीति । गार्हपत्याहव-
नीयावीक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गो-
पायतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूषै-
नानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनादिति ॥२॥]
यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं पर्यन्नाहवनीय-
मुपतिष्ठते । मम नाम प्रथमं जातवेदः
पिता माता च दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं वि-
भृहि पुनराममैतोस्तवाहं नाम विभरा-
ण्यम इति ॥ ३ ॥

ष्ठत इति प्रतिदिशमग्नीनुपस्थाय ॥ ७ ॥

अनुपस्थिताग्निश्चेत्प्रवासमित्येतावता सिद्धेऽप्यापद्येतेति विधानमापद्गतस्यैव भवति, नेच्छातः प्रवृत्तिरिति । प्रतिदिशमिति वचनं' त्रयाणामग्नीनां मन्त्रस्यावृत्त्यर्थम् । उपस्थायेति साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्योपस्थाय पुनर्मा प्रगामेत्येतदादि कुर्यात् । आरादग्निभ्य इत्येतन्न भवति । कुतः । अग्न्यभावादिति ॥

[अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य ॥८॥]

समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीञ्ज्वलतः श्रुत्वाभिक्रम्याहवनीयमीक्षेत । विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिपाम । नमस्ते अस्तु मीळ्हुपे नमस्त उपसद्वने । अग्ने शुम्भस्व तन्वः सं मा रय्या सृजेति ॥ ९ ॥

अति (१=अभि-)क्रम्येत्युच्यमाने ज्वलतः श्रुत्वेति वचनाद्यत्र स्थितेन ज्वलनं श्रुतं तत्रैव स्थित्वाहवनीयमीक्षेत ।

(१) वचन- B² B³, वचनात् B¹.

(२) अति- B¹ B² B³.

(३) वचनाद् to श्रुतं B¹; वचनं श्रुतं B³; वचनं श्रुतं B².

भि सह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽ-
यमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।
अग्ने पुरीष्याभिद्युम्नमाभि सह आयच्छस्व
स्वाहेति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमा-
न्मे मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतं युवम् ।
अविनष्टानविहतान् पूषेनान् अभ्यराक्षी-
दस्माकं पुनरायनादिति ॥ १२ ॥]

[यथेतं प्रत्येत्य ॥ १३ ॥]

[प्रोष्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमाज्यं
जुहुयात् । मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं मे
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा
उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि
हविषा घृतेन स्वाहेति ॥ १४ ॥]

अग्निहोत्राहोमे च ॥ १५ ॥

अममारुढेऽग्निरहोत्राहोमे चैतत्प्रायश्चित्तम् । समारुढेषु
तु कालेऽग्निहोत्राहोमेऽग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रहोमे

जान्वाच्येत्युक्तमिहापि होमेऽनुवर्तयन्ति ॥

प्रतिहोममेके ॥ १६ ॥

दीप्यमानेषु ह्यमानेषु अह्यमानेषु यावन्त्यग्निहोत्रा-
प्यतिक्रान्तानि प्रतिसंख्यायं प्रतिजुहुयादिति ॥

परिसमुहोदग्विहारादुपविश्य भूर्भुवः
स्वरिति वाचं विसृजेत ॥ १७ ॥

विहारग्रहणम् त्वो (१=अकृत्वो) दगुपविश्येति सिद्धेऽपि
विहारादिति वचनं विहाराद्ग्रहिरूपवेशनार्थम् । इह भूर्भुवः स्व-
रिति वाचं विसृजेतेति मन्त्रं विदधद् ज्ञापयति “आरादग्निभ्यो
वाचं विसृजेत” इत्यत्र तूष्णीमेव वाग्विसर्गो न मन्त्रकं
(१=समन्त्रक) इति ॥

[गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निर्गृहा मा वि-
भीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजाय-
ध्वं मा च वो गोपती रिपदिति प्रपद्ये-

(१) B¹ B²; प्रतिसंख्याय प्रतिसंख्याय B³.

(२) -ग्रहणं त्वो-B¹; -ग्रहणं कृत्या-B³; -ग्रहणं त्वत्या-B².

(३) मन्त्रक B¹ B² B³.

त गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वी-
रवतः सुवीरान् । इरां वहन्तो घृत-
मुक्षमाणस्तेष्वहं सुमनाः संविशानी-
ति शिवं शम्भं शंयोः शंयोरिति त्रिर-
नुवीक्षमाणः ॥ १८ ॥]

विदितव्यलीकं न तदहर्ज्ञापयेयुः ॥ १९ ॥

अनाहिताग्नेरप्ययमधिकारो वर्त्तते । अलीकमप्रियमित्यर्थः ॥

विज्ञायतेऽभयं वोऽभयं मेऽस्त्वित्येवोप-
तिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्याहरहर्वेति ॥ २० ॥

एवोपतिष्ठेतेत्यत्रैवेति वचनादुपस्थानाद्यं सर्वं लुप्यते ।
गृहादि(१=नी)क्षेत्येतदादि^१ कर्त्तव्यमेव । कुतः । अना-
हिताग्नेरदर्शनात् । अभयं व इति बहुवचनलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य
त्रयाणामग्नीनां सहैवोपस्थानं गार्हपत्यस्य पश्चात्स्थित्वा कर्त्त-
व्यम् । अहरहर्वेति प्रत्यहर्मुपस्थानपक्षे यस्यां कस्यांचिद्वेलायामु-

(१) एवोपतिष्ठेते-B^३; एसोपतिष्ठेते-B^२; एवोवचिष्टे-B^१ .

(२) गृहादिक्षेत्रे-B^२B^३; गृहादिक्षेत्रे-B^१ .

(३ -तदादि B^१; -वदादिB^२B^३ .

(४) प्रायहमु-B^१; प्रत्यहमु-B^२; प्रायहमु-B^३ .

पस्थानं कर्त्तव्यमिति' "अनुपस्थिताग्निश्चेत्पवासमापद्येत" इत्यनेन विधिनोपस्थाय प्रयातस्य प्रत्यागमने "अभयं वोऽभयं मेऽस्तु" इति (१ ए+) तदेवं प्रत्युपस्थानं भवति ।

उपस्थिताग्नेस्तु केनचित्कारणेन गमने निवृत्तेऽपि पुनः प्रत्युपस्थानं कर्त्तव्यमेवेति । कोपीतकिनामप्युक्तम् । "उपस्थाया-
मसङ्गे यथा प्रोप्येति समारूढेषु न प्रवत्स्यन्नुपस्थानं प्रत्युपस्थानं च" ।
एतदपि कोपीतकिनां वचनं "नारण्योरग्न्युपस्थानम्" इति ॥

इति द्वितीये पञ्चमो कण्डिका ।

- (१) -मिती-B³, मितीति B¹B².
- (२) अनुपस्थिता० अद्येते-(810) B¹; अनुपस्थिताद्येते-B²B³.
- (३) विधि-B¹; विद्या-B² B³.
- (४) -ऽभयं वोऽभयं मेऽस्त्विति । तदेव B¹, -भयं वोऽभयमस्त्विति
षदेव B²B³
- (५) B¹; कोपी (शी B²) तकीनामप्युक्तं उदस्थानं कर्त्तव्यं
मेवेति । कोपी (शी B²) तकीनामप्युक्तं उद्-B²B³.
- (६) B¹; प्रवत्स्यद्-B²B³.
- (७) च added B¹.
- (८) B¹, नारण्यो-रुपस्थानम् B²; नारण्यो नारण्यवस्था-
नम् B³.

अथ द्वितीये पष्ठी काण्डिका

* अमावास्यायामपराह्णे पिण्डापितृयज्ञः ॥१॥

यदा श्वोभूते अमावास्यायां पर्वशेषो मंविष्यति तदा श्वो-
भूत एवापराह्णे कर्त्तव्यः । कुतः । “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते तदह-
र्वक्ष्यात्” इति श्रुतेः । पूर्णपर्वसंनिकर्षाच्च । यदा पूर्वस्मिन्नहनि
चन्द्रमा दृश्यते, श्वोभूते पर्वशेषश्च न विद्यते, तत्र किं कर्त्तव्यमिति ।
तथा सति यद्यपि चन्द्रमा दृश्यते, तथापि पूर्वद्युरेव कर्त्तव्यः ।
कुतः । श्वः पर्वशेषाभावात्पर्वणि कर्त्तव्यत्वाच्च ।

बाह । अपराह्ण इत्यमावास्याया अपरो भागो गृह्यते, आ-
होस्मिर्दन्यास्मिन्नहनि अमावास्या शिष्यते तस्याहोऽपरो भाग
इति ? को विशेषः ? यद्यमावास्याया अपरो भागो गृह्यते तदा-
मावास्यायामपराह्ण इति न ब्रूयात् । कुतः । यद्यमावास्याया
अपरो भाग इष्टः स्यादमावास्याया अपराह्ण इति पृष्ट्या निर्देश-

(१) पर्व-B²B³, सर्व-B¹.

(२) पूर्णपर्व-B³, पूर्व-B², पर्व-B¹.

(३) श्वोभूते B²B³, omitted B¹

(४) च न B¹, चा B²B³.

(५) श्वः B¹, omitted B²B³.

(६) -स्त्रिद-B²B³, -स्मिन्न-B¹.

मकरिष्यन्न सप्तम्या । तस्मादमावास्या तिथिर्यस्मिन्नहनि शिष्यते
तस्याहोऽपराह्ण इति ॥

दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं प्राग्दक्षिणा प्रण-
येद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः
सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपु-
रो ये भरन्त्यग्निष्णाल्लो(? = णाल्लो)-
कात्प्रणुदात्वस्मादिति ॥ २ ॥

एकोल्मुकमित्यत्रैकग्रहणम् “तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति”
इत्येवमादिष्वनेकोल्मुकहरणेऽपि न दोष इति प्रदर्शनार्थम् ।
अथवैकग्रहणं विशाखप्रतिषेधार्थम् । अथवैकतः प्रदीप्तस्यैव
प्रणयनं नोभयतः प्रदीप्तस्येति ॥

सर्वकर्माणि तां दिशम् ॥ ३ ॥

सर्वग्रहणं यत्र द्रव्यं^१ विधीयते चरुस्थाल्यादि तस्यापि
तां दिशमभ्यग्रस्य विधानार्थम्^३ ॥

(१)-तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति B^१; तस्मादुल्मुकं हरति
(=हरति B^२) B^२ B^३.

(२) यत्र द्रव्यं B^१; य द्रव्य B^२; यद्रव्या B^३.

(३) B^१; तां दिशम् to-नार्थम् omitted in B^२ B^३.

॥ उपसमाधायोभौ परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः
 प्रागुदक् प्रत्यगुदग्वैकैकशः पात्राणि
 सादयेच्चरुस्थालि(?)=ली)शूर्पस्फ्योल्ख-
 लमुसलस्रुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्ने-
 धमेक्षणकमण्डलून् ॥ ४ ॥

पात्राणीति चरुस्थाल्यादीनां पात्रसंज्ञा क्रियते “द्विवत्पा-
 त्राणामुत्सर्गः” इत्यत्र संज्ञार्थम् ॥

दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्थालीं त्री-
 हीणां पूर्णां निमृजेत् ॥ ५ ॥

निमृजेदिति पूरयित्वा निकृन्तेदिति ॥

परिसन्नान्निदध्यात् ॥ ६ ॥

“परिसन्नानी” (?)=नि)ति । निमृज्यमाने परिपतिताद(?)=त)-
 ग्निष्ठ एव दध्यादेव, एवं ध्रुवन् ज्ञापयति । अन्यस्मिन्पात्रान्तरे
 त्रीहयो मृज्यन्ते । तस्मादर्थाच्छूर्पं च गृहीत्वा अग्निष्ठमारोहतीति
 सिद्धम् ॥

कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वेतरान्पत्न्य-
वहन्यादविवेचम् ॥ ७ ॥

विवेको नाम ब्रीहितण्डुलानां पृथक्करणम् । तस्यार्था-
त्प्राप्तस्य विवेकस्येह प्रतिषेधः क्रियते ॥

अवहतान्तसकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्र-
पयेत् ॥ ८ ॥

पुनरवहतानिति वचनं नियमार्थम् । अवहतानेव न फलीकृ-
तानिति । फलीकरणस्याप्यर्थप्राप्तस्य प्रतिषेधः । दक्षिणाग्रे-
कोल्मुकमित्यधिकृतेऽपि पुनर्दक्षिणाग्निग्रहणं गार्हपत्यनिवृत्त्य-
र्थं तस्य श्रव(१=प)णार्थत्वात् ॥

अर्वागतिप्रणीतात्स्फ्येन लेखामुल्लिखे-
दपहता असुरारक्षांसि वेदिपद इति ॥ ९ ॥

उल्लिखेदिति सिद्धेऽपि लेखामिति वचनं यथा दीर्घा
व्यक्ता लेखा भवति तथोल्लिखेदिति । अथवा तिस्रो मा भूव-
न्निति । कथम् ? पित्रादीनां त्रित्वात्पिण्डानां लेखास्तिस्रः स्यु-

स्तन्मा भूदिति । “तामभ्युक्ष्य” इति वचनमिति चेत् ,
तत्र तामिति जात्याख्या वीप्सार्थं वा भवति । तस्मात्त्रित्वप्रति-
षेधार्थमेव लेखावचनम् ॥

तामभ्युक्ष्य सकृद्वान्छिनैरवस्तीर्य आ-
सादयेदभिघार्य स्थालीपाकम् ॥१०॥

दक्षिणाग्निसमीप आसादयेत्तस्मिन् ह्युते । केचिदति-
प्रणीते जुह्वति । ते लेखायां सादयन्ति । तत्र । दक्षिणाग्नावेव
होमः^१ । कुतः । तस्य प्राधान्यात् । कथम् । “अग्निं प्रत्येयात्”
इत्यग्नौ निवेशनिर्देशात् । अविशेषरचने प्रधानतः संप्रत्यय
इति । तत्र (१=यत्र) त्वतिप्रणीत इष्टः^२ स्यात्तत्र तस्य नामग्रहणं नै^३
करोति, अप्राधान्यात् । यथा “अप्तिवत्तरावतिप्रणीते वा” इति ।
तच्च दक्षिणाग्नेः प्राधान्यं होमसंयोगादेव भवति, नान्यत्
कारणम् । तस्मात्तस्यापि प्राग् होमाज्जामेग्रहणमेव क्रियते ।
अतिप्रणीतस्त्वसुरव्युदासार्थं^४ एवेति ॥

(१) होमः B^१; होमाद्वा B^२; होमहा B^२.

(२) तत्र त्वतिप्रणीत इष्टः B^१; तत्र त्यतिप्रणीतं इष्ट B^२; तत्र-
त्यतिप्रणीते ऋति तत्र दक्षित इष्ट B^३.

(३) न B^१ B^२ B^३.

(४) नाम-B^२ B^३; नामा-B^१.

(५) B^१, -व्युदासाय B^२, -व्युदासा B^२.

अथ मतम् । “अपहता असुरा रक्षांसि^१ वेदिषदः” इति
 छेत्तायाः वेदिसंस्कृतै^(१)त्वादवश्यमतिप्रणीतेनाप्याहवनीयस्था-
 नीयेन भवितव्यम् । तस्मात्तस्मिन्नेव होम इति । तच्च नोप-
 पद्यते । कथम् । इह वेदिग्रहणेन विहारो गृह्यते, न वेदिः ।
 यथा “बहिर्वेदि यां दिशं व्रजेयुः” इत्यत्र बहिर्विहारविति ।
 तस्मादक्षिणाग्नावेव होमः कर्त्तव्यः ॥

आज्यं सर्पिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं .
 ध्रुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणतः । आ-
 ज्जनाभ्यञ्जनकशिपूपवर्हणानि ॥ ११ ॥

इहानुत्पूतं सर्पिराज्यमिति^५ वचनादन्यत्रोत्पूतं^६ सर्पिराज्य-
 मिति सिद्धम् ।

नवनीतपक्षे यथा नवनीतत्वं न विहन्यते तथा विलापित-
 स्यैवोत्पवनं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नवनीतेनैवोपस्तरणाभिधारणे
 कर्त्तव्ये ।

(१) अपहतासुरा B^१; अयतअसुरा B^२ B^३.

(२) रक्षांसि B^१; रक्षांसि पिशाचा B^२ B^३.

(३) -संस्कृत-B^१; -संस्तु-B^२, संस्तु-B^३.

(४) B^२B^३, अवश्यमेव-B^१.

(५) सर्पिराज्यमिति added in B^१; सर्पिराज्य-added in B^२.

(६) B^१ B^२; वचनादन्यत्रोत्पूतं omitted in B^३.

आज्यधिकारे पुनर्धुवायामाज्यं कृत्वेत्याज्यग्रहणं पूर्वमन्य-
स्मिन्पात्र उत्पवनं कृतमिति प्रदर्शनार्थम् । अथआज्यग्रहणेऽक्रि-
यमाणे नवनीतस्यान्तरत्वान्नवनीतस्यैव धुवायां करणम्, न
सर्पिषः, तन्निवृत्त्यर्थमाज्यग्रहणम् ।

आज्यग्रहणमपि दक्षिणतः करोति ॥

प्राचीनावीतोऽध्वमुपसमाधाय मेक्षणेना-
ऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय
पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नम इति ॥ १२ ॥

अवदानसंपदा(१+दा)यं मेक्षणेन जुहुयादिति । अर्धा-
द्वस्तावदानम् । गृहप्रकरण उक्तावदानसंपत् । कथम् । “बध्वोऽ-
ब्रजला उपस्तीर्य” (आश्व० गृ० १।५।८) इति प्रकृत्य “प्रत्यभि-
धार्य हविरवचं च” (आश्व० गृ० १।५।१०) इत्येतदन्तम् । तथा
“मध्यात्पूर्वार्घात्” (आश्व० गृ० १।८।२१) इति प्रकृत्य “नात्र
हवीषि प्रत्यभिधारयेत्” (आश्व० गृ० १।८।२४) इत्येतदन्तम् ॥

(१) अवदानसंपदाया B², अवदा (दा with marks of deletion) दाय B¹, अवदाया B³

(२) द्वस्तावदानं B² B³, द्वस्तादान B¹,

स्वाहाकारेण वार्मिं पूर्वं यज्ञोपवीती ॥१३॥

अस्मिन्पक्षे स्वाहाकारेण वेति ब्रुवन् ज्ञापयति पूर्वस्मिन्पक्षे -
स्वाहाकारो न विद्यत इति । एतदेव ज्ञापकम् पूर्वस्मिन्पक्षे केन-
चिदन्येन तज्जातीयेन प्रदानार्थेन स्वाहाकारो बाधित इति ।
तस्मात्स्वाहाकारपक्षे स्वधा नम इत्यस्योद्धारः कर्तव्यः । आचा-
र्यश्च ज्ञापयति स्वधा नम इत्ययं प्रदानार्थ इति यदयमाह
पिण्यायाम् "स्वधा नम इति वषट्कारः" इति ॥

मेक्षणमनुप्रहृत्य प्राचीनावीती लेखां त्रि-
रुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः शुन्ध-
न्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहाः
इति ॥ १४ ॥

पुनः प्राचीनावीतीतिवचनं स्वाहाकारपक्षेऽपि मेक्षणानु-
प्रहरणादूर्ध्वं प्राचीनावीतित्वार्थम् ।

अत्र मन्त्रत्रित्वेऽपि त्रिरिति ब्रुवन् ज्ञापयति-न गुणः
प्रधानमावर्त्तयतीति । तस्माद् "द्वीपे राज्ञो वरुणस्य" इत्येवमादयो
यद्यपि मन्त्रा बहवस्तथापि सर्वैर्मन्त्रैः सकृदेवोपस्पर्शनमिति
सिद्धम् । लेखायां त्रिषु स्थानेषु निनयनं कर्त्तव्यम् ॥

तस्यां पिण्डान्निपृणीयात्प्राचीनपाणिः
पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेऽसौ
ये च त्वामत्रान्विति ॥ १५ ॥

असावित्यत्र संबुद्ध्या नाम निर्दिशेत् । —

लेखा त्रिरुदकेनेति प्रकृतायामपि लेखायां पुनरिह तस्या-
मिति ब्रुवन् ज्ञापयति—“सकृदाच्छिन्नैवस्तीर्य” इत्यत्र न
लेखायामासादनमिति । यदि लेखायामासादनमिष्टं स्यात्ता-
मभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैवस्तीर्य तस्यामेवासादयेदित्येवमव-
श्यत् । तस्मात् “ब्रुवायामाज्य कृत्वा दक्षिणतः” इत्यत्रापि
विहारस्य दक्षिणतो न लेखाया इति । तथा तामभ्यु-
क्ष्येति लेखायां प्रकृतायामपि तामिति वचनं यत्राहते लेखाभि-
कारो नानुवर्तत इति ज्ञापनार्थमेव ॥

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति
गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थ-
त्वात् ॥ १६ ॥

इयं तु क्रिया पित्राद्यर्थं क्रियते । न च निपृतापिण्डो जीवां-
स्तर्पयति । तस्माद्गन्धमाल्यादिभिर्जीवान् प्रत्यक्षमेवार्चयेदिति ॥

(१)—तिप्रत्यय—corrected to—त्यञ्च स—in B¹,—तिप्रत्यय—
B² B³

(२) B¹; निवृत्त—B² B³.

(३) जीवान् (followed by a space of $\frac{1}{2}$ of an inch)
B¹; जीवां काकवत् B², जवां कोकवत् B³.

सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिः
क्रियागुणत्वात् ॥ १७ ॥

नैते भोक्तारः । एते तु क्रियायां गुणभूताः । क्रिया च प्रधाना । एतेषां नामानि मन्त्रस्थानीयानि । न च मन्त्राणां प्रधान्यं भोक्तृत्वं वा । तस्माद् जीवेभ्योऽपि निपृणीयादिति ॥

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव
निपृणीयादिति गौतमः क्रिया स्वार्थ-
कारिता ॥ १८ ॥

यस्य पित्रादयः सर्वे जीवन्ति सोऽस्या त्रिभ्यः परेभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति गौतमः । किं कारणम् । एवार्थकारिता हि । कोऽसावर्थः ? मरणम् । “प्रेतेभ्यो वषात्” इति श्रुतेः ॥

[उपायविशेषो जीवमृतानाम् ॥ १९ ॥]

न परेभ्योऽनधिकारात् ॥ २० ॥

अनेन गौतमपक्षः प्रतिपिच्यते । प्रपितामहात्परेभ्यो न निपृणीयादिति । कस्मात् । अनधिकारात् । कथमनधिकार-

त्वम् । “पित्रे ददाति पितामहाय ददाति प्रपितामहाय ददाति”
इति श्रुतेः । तस्मात्परोषामनधिकारः ॥

न प्रत्यक्षम् ॥ २१ ॥

“प्रत्यक्षमितरानर्हयेत्” इत्यस्य प्रतिषेधः क्रियते । इहाप्य-
नधिकारादित्यनुवर्तते “मेवेभ्यो ददाति” इति श्रुतेः । तस्मा-
ज्जीवा अधिकृता न भवन्तीति ॥

न जीवेभ्यो निष्पृणीयात् ॥ २२ ॥

अनेन तौल्यलिपक्षस्य प्रतिषेधः क्रियते । इहाप्यनधिकारादेव ॥

* न जीवान्तर्हितेभ्यः ॥ २३ ॥

यस्य पिता जीवति तेनोत्तराभ्यां मृताभ्यामपि न देयम् ।
यस्य पितामहो जीवति इतरौ मृतौ तेन पित्रे एव देयम् । यस्य
प्रपितामहो जीवति इतरौ मृतौ तेन पूर्वाभ्यां द्वाभ्यामेव देयम् ॥

जुहुयाज्जीवेभ्यः ॥ २४ ॥

अत्र वाशब्दलोपो द्रष्टव्यः । यथा “योऽस्य पुत्रः
प्रिय इमाञ्च प्रति पूर्णमुत्तयेत्” इत्यत्रापि अविद्यमानोऽपि
वाशब्दोऽप्यादियते, तद्वदिहापि वाशब्दोऽप्याहर्च्यः । जुहु-

याद्वा जीवेभ्य इति । तस्मादयं पञ्चमो विकल्पः । जीवानां
पिण्डदानमन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन पाणिना जुहुयादिति ॥

सर्वहुतं सर्वजीविनः ॥ २५ ॥

यस्य सर्वे जीवन्ति तेन सर्वे पिण्डा होतव्या इति ।
“जुहुयाज्जीवेभ्य” इत्यनेनैव सर्वजीविनोऽपि सिद्धे पुनर्वचनं
जुहुयाज्जीवेभ्य इत्येतस्मिन् पक्षे जीवाय हुत्वा उत्तरस्मै
मृताय पिण्डनिर्वापणं कर्तव्यमिति । इतरथा “न जीवान्तर्हि-
तेभ्यः” इति वचनाज्जीवाय हुत्वाऽप्युत्तरस्मै न मृताय पिण्डदानं
स्यात् । तन्मा भूदिति ॥

अथवा अपरा योजना —

“जुहुयाज्जीवेभ्य” इति जीवाय हुतत्वादेव यत्तादृतेऽपि
जीवान्तर्हिताय पिण्डदानं प्राप्नोति । कथम् । “न जीवान्त
र्हितेभ्यः” इत्ययं तु प्रतिषेधो जीवाय येन केनोपायेन-
दत्त्वा जीवान्तर्हिताय न दातव्यमित्येतदर्थम् । तस्मा-
ज्जीवायाप्रौ हुतत्वाज्जीवान्तर्हिताय न निवारणं (१) प्रतिषेध
इति । अत्र सर्वहुतं सर्वजीविन इत्यस्यार्थः । पूर्वाभ्यां द्वाभ्या-
माहुतिभ्यामेव सर्वहविर्होतव्यमिति । पिण्डप्रभृत्युत्तरं कर्म

(१) B¹; -निवारणं B² B³.

(२) निवारण B² B³; निवारण B¹.

॥१९८॥ सिद्धान्तिभाष्यसहितम् [अध्या० २ । क.६।सू० २५-२६

लुप्यत इत्यर्थः । शास्त्रान्तरेऽपि वचनम् "होमान्तं जीवपितुरना-
रम्भो वा" इति । यस्य द्वौ पितरौ पितामहौ प्रपिता-
महौ वा तस्मिन्नेकस्यैव पिण्डे द्वयोर्नाम निर्दिशेत्, पिण्डदान-
मन्त्रमप्युहेत् । एतद्वा देवदत्तयज्ञदत्तौ ये च युवामत्रान्विति ।
"उमावप्येकस्मिन् पितृमेदके (!=-भेदे)" (शा० श्रौ० सू० ४।४।६)
इति कौपीतकिना वचनम् ॥

[नामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेति ॥२६॥]

(इति द्वितीये षष्ठी कण्डिका) :

(१) यस्य B¹, यस्या B² B³.

(२) युवामत्रान्विति B¹, युवौ मत्रान्वाति B³, युवो मत्रां
त्वाति B².

(३) एकस्मिन् पितृमेदक इति B³, एकस्मिन् पित्रे मेदक इति B²,
एकस्मिन् मेदक इति B¹.

अथ द्वितीये सप्तमी कण्डिका ।

निपृताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं

यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ १ ॥

निपृतानेव पिण्डाननुमन्त्रयेत्, न हुतानिति ॥

सव्यावृद्धदङ्गावृत्य यथाशक्त्यप्राणन्ना-

सित्वाऽभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरो

यथाभागमावृषायीपतेति ॥ २ ॥

इहाप्यनुमन्त्रयेतेत्यनुवर्तते । तस्मादभिपर्यावृत्यामीमद-
न्त पितर इत्यनुमन्त्रयेत् पिण्डान् ॥

[चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ ३ ॥]

[नित्यं निनयनम् ॥ ४ ॥]

असावभ्यङ्क्वासावङ्क्वेति पिण्डेष्व-

भ्यञ्जनाञ्जने ॥ ५ ॥

दद्यादिति वाक्यशेषः, उत्तरत्र “वागो दद्यात्” इति
दर्शनात् । पूर्वमुपकल्पनाय “आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूपर्हणानि”
अत्राञ्जनस्य पूर्वनिपातं कृत्वेह पुनर्दानकालेऽभ्यञ्जनाञ्जने

इत्यस्य पूर्वनिपातं (१=तः) क्रियते । तस्मादाञ्जनं वा पूर्वं दातव्यमभ्यञ्जनं वेति विकल्पः ।

असावित्यत्र संबुद्ध्या^१, नामनिर्देशे^२ (१=शा) दाञ्ज-
नाभ्यञ्जनयोरुपकल्पनकाले पृथङ्निहितयोः प्रदानं कर्त-
व्यम्, आहोस्विदपृथङ्निहितयोः प्रदानकाल एव त्रेधा वि-
भक्त्य प्रदानं कर्तव्यमिति । उच्यते । पृथङ्निधानमिति ।
ज्ञापयत्याचार्यो यद्यमिहाभ्यञ्जनाञ्जने इति द्विवचन करोति ।
इतरथा अञ्जनाभ्यञ्जनानीत्येवमवश्यम् । कशिपूपग्रहिणामपि
भवति । एवमेव शास्त्रान्तरे विहितम् ॥

वासो दद्यादशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्व-
र्षताया ऊर्ध्वं स्वल्लोमैतद्वः पितरो वासो^३
मा नोऽतोऽन्यत्पितरो युद्ध्वमिति ॥६॥

(१) विकल्पः omitted in B¹

(२) संबुद्ध्या- B¹ B², संबुद्ध्या-B²

(३) -देशे to गार्हप (Com on २ ७।१७) is omitted in B¹.

(४) B², - नानित्येव वक्ष्यते B³

(५) Instead of this Sūtra B³ reads वासोऽन्यमिति;
but B² reads वासोऽन्यमिति

वाससो^१ विकल्पेनापि न दानम् । यदि वाससोऽपि दान-
मिष्टं स्याद् , वासो दशामूर्णास्तुकां वा दद्यादिति दानशब्द-
मन्तेऽकरिष्यत् । यस्मादेवं न पठ्यते, तस्माद् दशोर्णास्तुके एव
वासःकार्यं^२ कुरुत इति ।

स्वलोमेति स्वग्रहणाद् यदा यजमानः स्वयमेव करोति
तदैव लोमदानमिति ।

त्रिष्वपि पिण्डेष्वेकमेव दशादानम् । कुतः । मन्त्रस्यैक-
त्वात् । सकृदेव मन्त्रः । इह एतद्भ्यः पितर इति पितृशब्देन पितृ-
पितामहप्रपितामहास्त्रयोऽप्यभिधीयन्ते । पितृसंयोगात्तेषामपि
पितृशब्दः ॥

अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे
नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः
शुष्माय नमो वः पितरोऽघोराय नमो
वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो
रसाय । स्वधा वः पितरो नमो वः

(१) वासो B^३.

(२) वा omitted in B^३.

(३) वायः कार्यं B^३.

पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा
 अस्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तः
 स्याम । मनोऽन्वाहुवामह इति च
 तिसृभिः ॥ ७ ॥

एनान् पिण्डपितृनिति । तस्मात्पिण्डेषूपस्थानं कर्तव्यमिति ।
 च तिसृभिरित्यत्र चकारग्रहणं कस्मात् । उच्यते । यत्र
 कल्पजैर्मन्त्रैः सह ऋचामादिग्रहणं क्रियते तत्र तदादिग्रहणं कल्प-
 जस्यैव मन्त्रस्यावयवो न ऋगादिग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् ।
 यथा "वृष्टिधावा रीत्यापा संभुवौ मयोमुवौ" इत्यत्र वृष्टिधावा
 रित्याव(=रीत्यापे-)त्येतावानेव मन्त्रः, न "वृष्टिधावारि (ः=री)त्या-
 पेत्स्पती"(ऋ० ५।६८।५) इति श्री(ः)ऋचा(ः=च) आदिग्रहणम् ।
 तथान्यत्रापि । इह तु चकारग्रहणादगादिग्रहणमेव भवति ॥

(१) एतान् पिण्डपितृनिति B² B³. The reading adopted by me is based on my own emendation.

(२) कल्पजैर् B²; कल्पनैर् B³.

(३) कल्पजस्यैव B²; कल्पनस्यैव B³.

(४) रित्यावत्ये B²; रित्यावेत्येत्ये B³.

(५) रित्यापेत्स्पती इति श्रीऋचा आदिग्रहणं B³; रित्यावेशं-
 स्य । ती इतरथा ऋचा आदिग्रहणं B².

अथैनान् प्रवाहयेत् परेतन पितरः
सोम्यासो गम्भीरोभिः पार्थभिः पूर्वि-
णोभिः । दत्वायास्मभ्यं द्रविणे ह भद्रं
रायिं च नः सर्ववीरं नियच्छतेति ॥ ८ ॥

न केनानिति' (१=अथैनानिति) वचनं पिण्डनिवृत्त्य-
र्थम् । तस्मादेतान् पितॄन् प्रवाहयेदिति ॥

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तो-
मैरिति ॥ ९ ॥

अग्निं प्रत्येयादिति द्युमन् ज्ञापयति पितॄणां प्रवाहणार्थं
दक्षिणां दिशं गत इति । इहाविशेषेणाग्निग्रहणाद् दक्षिणाग्नेः
प्राधान्याद्दक्षिणाग्निमेव प्रत्येयादिति । सदैक्षिग्नये (१) त्वति-
प्रणीते जुह्वति ते द्युयतेस्मादग्निं (१) निर्गतस्तं प्रत्येयादिति दक्षि-
णाग्नेर्निर्गतस्तव्यौ (१=त्वा) दक्षिणाग्निमेव प्रत्येयादिति स (१)
दक्षिणाग्निप्राधान्येनेति ॥

गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत्त द्यां

(१) न केनानिति B^३; न केनानि B^२.

(२)-ग्नि B^२; -ग्नी B^३.

(३)-स्त्वा- B^२; -स्वा-B^३.

(४)-प्राधान्येनेति B^२; प्राधान्योनेति B^३.

यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।
 आग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु
 करोतु मामनेनसमिति ॥ १० ॥

इहापि प्रत्येयादित्यनुवर्तते । करोतु मामनेनसमित्येत-
 दन्तो मन्त्रः ॥

वीरं मे दत्त पितर इति ॥ ११ ॥

वीरं मे दत्त इति याचनमन्त्रः ॥

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेदाधत्त
 पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथा-
 यमरपा असादिति ॥ १२ ॥

मध्यमं पिण्डमिति वक्तव्ये पिण्डानामिति बहुवचननिर्दे-
 शाद् यत्रैव प्रमाणां निवारणं (१) तत्रैव प्राश्नमिति । पत्नी स्वय-
 मेव मन्त्रं ब्रूयात् । पिण्डहोमे च प्रत्यक्षार्चने च यस्मै होमो
 यस्मै प्रत्यक्षार्चनं तस्य शुन्धन्तां पितर इत्येतन्नियनमपि न
 कर्तव्यमिति । तथाञ्जनादीनां दानं न भवति । यदा तु गौतमपक्षेण
 परिभ्यो (१) निषरणं तदा जीवपितुः पितरः पितुः पितामहाः पितुः
 प्रपितामहा इत्येवं निनयनमन्त्राः कल्पयितव्याः । शुन्धन्तां
 पितर इत्यस्य तु निश्चयः ॥

[अप्स्वितरौ ॥ १३ ॥]

[अतिप्रणीते वा ॥ १४ ॥]

यस्य वागन्तुरन्नकाम्याभावः स प्राश्नी-
यात् ॥ १५ ॥

यस्य वागन्तुरित्यत्र आगन्तुरभिनय(१=-व)' इत्यर्थः ॥

महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां
गतिं गच्छति ॥ १६ ॥

ते, के महारोगाः ?

चातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठधार्धमगन्दरः ।

अश्मरी मूढगर्भो वा भवत्युदरमष्टमम् ॥

इत्येते महारोगाः । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्राश्नीयादिति सवचने'
(१=वचने) सत्यपि पुनरिह प्राश्नीयादिति वचनमागन्तुनि-
वृत्त्यर्थम् । इतरथा एकवाक्यनिर्दिष्टत्वादागन्तुना महारोगेण-
स्यागन्त्वधिकारः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थम् । अन्यतरामिति रोगा-
भावाद्यनन्तरां^२ गतिं गच्छत्यरोगो भवतीत्यर्थः ॥

(१) अभिनय B^३, अभिन B^२.

(२) सवचने B^२ B^३.

(३) B^३, रोगाभावा भावादिनन्तरां B^२.

एवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वाति-
प्रणीय जुहुयात् ॥ १७ ॥

नित्ये औपासन' इत्यर्थः । एतस्मिन् श्रपयित्वा पुनरति-
प्रणयनं कर्तव्यम्, अतिप्रणीते च होमः कर्तव्यः । अतिप्रणीय
जुहुयादिति समानकर्तृकत्वाद् वाक्यस्य । अनाहिताग्नेस्तु गार्ह-
पत्याभावाद् गार्हपत्यसंयन्धस्य (१ = संयद्धस्य) यदन्तरिक्ष-
मित्यस्यापि मन्त्रस्याभावो भवति । नैयायिकास्तु मन्त्रस्य
निवृत्तिं नेच्छन्ति । एत (१ = एते or एतन्-) मन्त्रो यदा
औपासने प्रयुज्यते गार्हपत्यशब्दस्थाने औपासनशब्दं कुर्वन्ति-
"औपासनः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसम्" इति ॥

[द्विवत्पात्राणामुत्सर्गः ॥ १८ ॥]

तृणं द्वितीयमुद्रिकते ॥ १९ ॥

कमण्डलोस्तृणं द्वितीयं कुर्यात् । द्वादश पात्राणि सन्ति

(१) B^२; औपासनेनो B^३.

(२) - ण्यसंयन्धस्य B^२; -पत्या संयन्धस्य B^३.

(३) एत B^२ B^३.

(४) यदा B^२; य B^३.

तानि । तेषामिध्ममेक्षणसकृदाच्छिन्नानामुपयोगः^१ पूर्वमेव कृतः ।
शिष्टानि नव पात्राणि, तेषामिहोत्साहः (१=-त्सर्गः) कर्तव्यः ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ।

(१) उपयोगः B^१ B^२; उपयाग B^२.

(२) इहोत्साहः B^१ B^२; इहोत्सहः B^३.

अथ द्वितीये अष्टमी कण्डिका
दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भ-
णीयाम् ॥ १ ॥

पूर्णमासस्य पूर्वं प्रयोगः कर्त्तव्यः, पश्चाद्दर्शस्य । तथापि
समासवशाद्दर्शस्य पूर्वनिपातनं करोति, न प्रयोगवशात् । यथा
“अग्निमग्नीषोमाविति पौर्णमास्याम्”, “अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी
षमावास्यायाम्” इति । तस्मात्पूर्णमासस्य प्रथमं प्रयोग इति सिद्धम् ।

दर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्येककर्मत्वात् पूर्णमासे कृतान्वा-
रम्भणीया उभयोरपि प्रयोजयति । तस्मात्पौर्णमास एव कृतान्वा-
रम्भणीया दर्श इति ।

अथ पौर्णमासातिदिष्टेष्विष्टिपशुसोमेषु नान्वारम्भणीया क-
र्त्तव्या । यदि तेष्वपीष्ट (१=ष्टं) स्यादन्वारम्भणीयामपि विधाय
पश्चात्पौर्णमासेनेष्ट्यादीनामतिदेशमकरिष्यत् । यस्मादेवं न क्रियते
तस्माद्विकृतिषु पौर्णमासातिदिष्टेष्वपि नान्वारम्भणीया कर्त्तव्या ॥

[अग्नाविष्णू सरस्वती सरस्वानग्नि-
र्भगी ॥ २ ॥]

[अग्नाविष्णू सजोपसे मा वर्धन्तु वां
गिरः। द्युम्नेर्वाजेभिरागतम्॥ अग्नाविष्णू
महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या
जुपाणा । दमे दमे सुष्टुतिर्वामियानां
प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् ॥

पावका नः सरस्वती पावीरवो कन्या
चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं
सुपर्णं वायसं बृहन्तम्, आ सर्वं सवि-
तुर्यथा स नो राधांस्याभरेति ॥ ३ ॥]

आधानाद्यद्यामयावी यदि वार्था
व्यथेरन्पुनराधेय इष्टिः ॥ ४ ॥

आधानान्निमित्तादित्यर्थः । आधानादुर्ध्वमा संवत्सरादा-
मयावी यदि स्यात् । व्याधित इत्यर्थः । बोधायनेऽपि वचनम्
“अग्नीनाघाय पापीयानमृव मम ज्यामाशिषि पुत्रो मृत इत्येगस्मिन्नेवैत-
त्काले दृष्टं भवतीति(?)” । पुत्रपशुहिरण्यादीनां विनाशो वा यदि
स्यात्पुनराधेयं कर्तव्यम् । तस्मिन्पुनराधेये इष्टिर्विध्यते । “एत-
स्मिन्नेव संवत्सरे निमित्तमुत्पन्ना(?)=निमित्त उत्पन्ने भवति” इति भारद्वा-
जीये सूत्रे वचनम् । “यथा यावज्जीवं पुनराधेयस्य कालो नातीयात्”
इत्याश्रमार्थः । “संवत्सरे” इत्यालोखन इति ॥

तस्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभि-
र्यजेत् ॥ ५ ॥

तस्यापिति वचनं नियमार्थम् । तस्यां वक्ष्यमाणानां वेष्ट्यां^१
(१=यामेवेष्ट्यां) विभक्तियागादिर्वक्ष्यमाणो विधिः कथं स्यात्, न
पुनराधेये निमित्ता स्यादवसानीयेष्ट्यादिष्विति^२(१) ।

हेता (१=एतद्) न ज्ञायते आख्यातविभक्तयः प्रयाक्तव्याः, आ-
होस्विन्नामविभक्तय इति । अथापि किं विभक्तिस्थानं कतमस्मिन्प्र-
याजे कतमा विभक्तिरिति । अस्मिन्संशये निर्णयार्थं विभक्तिभिः
सह प्रयाजानां पाठः क्रियते । समिधः समिधाऽग्नेऽग्न इत्येवमादि ।

समिधः समिधोऽग्नेऽग्न आज्यस्य
व्यन्तु । तनूनपादग्निमग्न आज्यस्य
वेतु । इळो अग्निनाम आज्यस्य
व्यन्तु । बर्हिरग्निरग्न आज्यस्य
वेत्विति ॥ ६ ॥

(१) वेष्ट्या B^१; वेश्या B^२ B^३.

(२) न पुनराधेये निमित्तास्योदवसानीयेष्ट्यादिष्विति B^१; न
पुनराधेये निमित्ता स्या अवसानीयेष्ट्यादिष्विति B^२; न पुनराधे
निमित्ता स्यात् अवसानीयेष्ट्यादिष्विति B^३.

नराशंसोऽग्निमग्न इति नाराशंसानां द्वितीयः प्रयाजः कल्प-
यितव्यः । नराशंसो अग्निमग्न इति वा । उभयथा दृष्टत्वात् ।
कथम् । समिधः समिधोऽग्नेऽग्न इत्यत्र संधानं दृष्टम्, इल्लो अग्नि-
नाग्न ' इत्यत्र विवृत्तिर्दृष्टा^१ ।

एवं चतुर्णां प्रयाजानां पाठादेव विभक्तियामे^२ सिद्धेऽपि
'तस्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्यजेत्' इत्यत्र पूर्ववाक्यनिर्देश-
प्रयोजनमुत्तमस्य प्रयाजस्यानुद्धारार्थम् ।^३ कथम् । तस्यां
प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्यजेन्नान्यो विकार इत्येवं सर्वेषु प्रयाजेषु
पञ्चस्वपि विभक्तिषु प्राप्तानु चतुर्णामेव पाठनियमादुत्तमप्रयाजे
विभक्तियामोऽपि सिद्धो भवतीति । अथोत्तमानुयाजेऽपि । शास्त्रान्त-
रेऽपि वचनम् "स्वयं संपन्न उत्तमप्रयाजः स्वयं संपन्न उत्तमोऽनुयाजः"
इति । तस्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्यजेदित्यनुव्यमाने चतुर्णामेव
पाठात्परिसंख्यानात्पञ्चमस्य निवृत्तिः स्यात्तन्मा भूदिति ॥

(१) इल्लोऽग्नेनाग्न B^२ B^३; इल्लोऽग्नेन B^१.

(२) विवृत्तिदृष्टा B^२; विवृत्तिष्टा B^३; विवृत्तेर्वाष्टा B^१.

(३) -यामे B^२ B^३, -योगे B^१.

(४) -निर्देशप्रयोजन-B^२; -निर्देशप्रयोजन-B^३; -निर्देश-
प्रयाजाना-B^१.

(५) B^१; -नुद्धारार्थं B^२ B^३.

समिधाग्निं · दुवस्यतेष्टूपु ब्रवाणि त
इत्याग्नेयावाज्यभागौ ॥ ७ ॥

आग्नेयावनुच्यमान इह वचनान्नित्यस्य सतः सोमस्यैवाग्ने-
यवनुवाक्या स्यात्तन्मा भूदिति, कथं द्वितीयोऽप्यग्निरेव स्यादित्येत-
दर्थमेतदाश्नुते ।

आज्यभागावित्यनुच्यमाने उभयोरप्याग्नेयत्वादयमाज्यभाग-
योर्निर्देश इति न ज्ञायेत । तस्मादाज्यभागाविति वचनम् ॥

[बुद्धिमादिन्दुमन्तावित्याचक्षते ॥८॥]

तथाऽनुवृत्तिः ॥ ९ ॥

तथा सगुणयोरेवानुवृत्तिः ॥

इज्या च' ॥ १० ॥

याज्यामज्यगतस्याग्निशब्दस्य गुणमयोगार्थमेतदुच्यते । येऽ-
यनामहेर्जनि बुद्धिमन्तं जुषाणो अग्निर्बुद्धिमानाज्यस्य धेतु ।

(१) "इज्या च" इत्यस्य स्थाने (अथवा तत्सूत्रमुद्दिश्य टिप्पणी-
रूपेण) "इज्या च ॥ आज्यमागयोरेवेज्या । न प्रधानस्य । तत्र गुणो
नास्ति । अग्निरेव देवता ॥ इत्ययं पाठः B¹ पुस्तकग्रन्थसामो, विद्यते.

(२) जुषाणो अग्नि-B¹, जुषाणोग्नि-B² B³.

ये३ यजामहेऽग्निमिन्दुमन्तं जुपाणो अग्निरिन्दुमानाज्यस्य हविषो^३
वेत्विति ॥

नित्यं पूर्वमनुवाह्याग्निः । अग्न आ-
युं पि पवस इत्युत्तरम् ॥ ११ ॥

नित्यं पूर्वमग्निर्गुणः-अग्निर्वृत्राणि जडघ्नदिति । अग्न आयुं पि
पवस इत्युत्तरस्याग्नेः । ये तु निर्गुणाभ्यामग्निभ्या चोदयति (१=न्ति)^३
तैः सह प्रयोगे अनुवाह्याग्निपक्ष इति मन्तव्यम् । केचिदध्वर्यवोऽ-
स्मिन्नेव पक्षे उत्तरमाज्यभागं पवमानगुणेन चोदयन्ति-अग्नये^४ पव-
मानायेति । तैः सह प्रयोगे पवमानशब्देनैवानुवृत्तिरवाहनादि^५-
शब्देषु कर्त्तव्या । ये३ यजामहेऽग्नि (१=ग्नि) पवमानं जुपाणो-
ऽग्निः पवमान आज्यस्य हविषो वेत्विति ॥

नित्यस्तूत्तरे हविःशब्दः ॥ १२ ॥

इहाज्यभागयोरुभयोरप्याग्नेयत्वादुभयत्राग्निदेवस्यैव याज्या
प्राप्नोति, न सौमिके (१) । न चाग्निदेवत्याया हविःशब्दो विद्यते

(१) जुपाणोऽग्निरि-B^२ B^३, जुपाणो अग्निग्नि-B^१

(२) हविषो omitted in B^१

(३) चोदयति B^१ B^३, -यति B^२

(४) अग्नये B^३, पुनः अग्नये B^१ lacuna in B^२

(५) आहवनादि-B^२ B^३, आहवनादि-corrected to आवा-
हनादि-in B^१

वर्हिरमेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु, देवो
नराशंसोऽग्नौ वसुवने वसुधेयस्य
वेत्तिाति ॥ १३ ॥]

(इति द्वितीयेऽष्टमी कण्विका)

अथ द्वितीये नवमी कण्डिका

आग्रयणं ग्रीहिश्यामाकयवानाम् ॥ १ ॥

आग्रयणमिति कस्यचित्कर्मणो नापधेयम् । तस्य नवप्राशना-
र्थत्वात् शरत्पाकत्वाच्च ग्रीहीणां ग्रीह्याग्रयणं शरदि भवतीत्यर्था-
त्सिद्धम् । तथा वर्षासु श्यामाकानाम् । वसन्ते यवानाम् । श्या-
माकग्रीहियवानामिति वक्तव्ये ग्रीहीणां पूर्वनिपातनं “यदा वर्षस्य
वृत्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत” इत्ययं विधिर्ग्रीहीणामेव कथं स्यादि-
त्येतदर्थम् ॥

सस्यं नाशनीयादग्निहोत्रमहुत्वा ॥ २ ॥

ग्रीह्यादिभिरग्निहोत्रमहुत्वा नवं न प्राशनीयादिति । नाशनी-
यादग्निहोत्रमहुत्वेत्येत वता सिद्धेऽपि सस्यग्रहणं धान्यजातीयानां
नयं प्राशनीयादित्येतदर्थम् । नवैरग्निहोत्रहोमे क्रियमाणे आग्र-
यणप्राप्तिर्भवति । कथम् “अग्निहोत्रं वैतनादयित्वा” इत्यत्र
वाशब्दग्रहणात्पूर्वमन्यतराग्रयणविकल्प (१+२) सिद्ध इत्यवगम्यते ।
केचिद् ध्रुवते । न, नवैरग्निहोत्रहोमे नैवाग्रयणप्राप्तिः । अस्य तु
वचनस्यान्योऽर्थः । कथम् । आग्रयणकालेऽनागते नवभोक्तु
(१=क्तु-) कामस्यैतद्विधानम् । पुनः काले आग्रयणेन
यजेतेति ॥

यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन
यजेत ॥ ३ ॥

शरदि ऋतौ^१ वर्षस्य तृप्तेः^२ । तस्माच्छरद्याग्रयणं कर्तव्यमिति ।
अयं तु कालो ग्राहीणामेवेति पूर्वमुक्तम् । ग्रीष्माग्रयणस्यैव कालं
विदधद् ज्ञापयति इतरयोरनित्यत्वम् । कथम्^३ । “अपि वा क्रिया
यवेपु” इति (१=ती) हैव यवाग्रयणं स्यान्नित्यत्वं (१=-यण-
स्यान्नित्यत्वं) विधास्यति^४ । गृह्ये च श्यामाकाग्रयणस्यानि-
त्यत्वम्^५ । कथं गृह्ये च । यदयं ग्रीहियवानामेव देवतासंयन्धा-
त्मन्त्रान्विदधाति “सजूर्धनुभिः” (आश्व० गृ० सू० २।२।४)
इत्येवमादीन् । न च तत्र सोमसंयन्धो मन्त्रः पठ्यते । तस्मा-
च्छरद्यामाकाग्रयणस्यान्नित्यत्वम् । अध्वर्युणापनुपदग्रन्थेऽपि^६ वच-
नम्—“श्यामाकैर्यजेत सकृदेव श्यामाकैर्यजेत” इत्येवमादिविकल्पः
सिद्ध इति ।

(१) शरदितो B^१; शरदि तुर B^२ B^३.

(२) तृप्तेस् B^२ B^३; तृप्ते B^१.

(३) कथम् B^३; omitted in B^१ B^२.

(४) अपि वा क्रिया यवेप्विति हैव यवाग्रयणं स्यान्नित्यत्वं वि-
धास्यति B^१; कस्यान्नित्यत्वं B^२; स्यान्नित्यत्वं B^३.

(५) गृह्ये च श्यामाकाग्रयणस्यान्नित्यत्वं B^१; omitted in
B^२ B^३.

(६) B^१ B^३; अखिपदं ग्रन्थे B^२.

(७) सकृदेव श्यामाकैर्यजेत added in B^२ B^३.

१२ आ०

आह । शरदि यजेतेत्येतावता सिद्धेऽपि यदा वर्षस्य तृप्तः स्या-
दित्येवं कस्मादुच्यत इति । उच्यते । शरद्यपि वर्षस्य तृप्तौ सत्या-
मेवाग्रयणं न (१) कर्त्तव्यमित्येतदर्थम् । यदा'वर्षस्य तृप्त इत्येतावतैव
सिद्धिः स्यादित्यहं निर्देशः क्रियते (१) । स्याद् । भवितुमर्हती-
त्यर्थः । तस्मादल्पवृष्टिके संवत्सरे आग्रयणं (१+न) कर्त्तव्यमिति ।

आग्रयणाधिकारेऽप्यथाग्रयणेन यजेतेति पुनर्वचनमग्निहोत्र-
होमविकल्पोऽप्यस्मिन्नेव काले कथं स्यादित्येतदर्थम् । इतरथा यजे-
तेति यजतिशब्दचोदितत्वादिष्टेरेवायं कालः स्यात्तन्निहोत्रहोमस्य ।
कथम् । जुहोतिशब्दचोदितत्वात् । तन्मा भूदिति । एकं द्रुवते ।
इहाग्रयणग्रहणं सस्यं नाशनीयात्सो.....पूर्वोत्तमाग्रयणं^३(१) न भव-
तीति ज्ञापनार्थमिति ॥

[अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्ष-
स्याग्रयणेन हि यजत इति ।] अग्नि-
होत्रं वै नानादयित्वा तस्याः पयसा
जुहुयात् ॥ ४ ॥

(१) यदा B² B³, यथा B¹.

(२) इत्यहं B² B³, इत्याह B¹.

(३) सो- (lacuna) पूर्वोत्तमाग्रयणं B¹; पूर्वोत्तमाग्रयण B²;
अग्निपूर्वोत्तमाग्रयणं B³.

वाशब्दस्योक्तं प्रयोजनम् । सस्यं नाशनीयादग्निहोत्रमहुत्वेति नवैरग्निहोत्रस्याग्रयणार्थत्वमिति^१ । एकेब्रुवते । यजेतेति वचनादिपृथां प्राप्तायां पुनरेतद् विधानं कर्त्तव्यमिति वाशब्दः क्रियत इति । एतान्^२ (१=एनान्) सस्यभूतान्संजातफलानित्यर्थः । आग्रयणकाल आगते यदा सस्यनिष्पत्तिर्न भवति तदा कालातिपातभयात्कर्त्तव्य-मेतदिति । शास्त्रान्तरेऽपि वचनम् “तेषामलाभे सस्यानादयेत्” इति ॥

[अपि वा क्रिया यवेपु ॥ ५ ॥]

[इष्टिस्तु राज्ञः ॥ ६ ॥]

[सर्वेषां चैके ॥ ७ ॥]

श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्वरुः ॥ ८ ॥

चरुग्रहणं याज्यानुवाक्यानियमार्थम् । कथम् । “सोम यास्ते”, “याते धामानि” इत्येते याज्यानुवाक्ये सोमस्य चरोरेव स्यातां नान्यस्मिन्हविषीति । यत्रान्यद्दविः सोमस्य तत्र “श्वं सोम प्रचिकितः” इत्यविशेषेण प्रायश्चीयायामुक्ते भवत इति ॥

(१) B¹ B² (but सर्वे- for नवै- and -होत्रहोमस्या- for होत्रस्या- in B²), सस्यं नाशनीयादग्निहोत्रहोमस्याग्रयणार्थ-
त्वमिति B³,

(२) एतद् B² B³; एतद्वा B¹.

(३) एतान् (not एनान्) B¹ B² B³.

[सोमयास्ते मयोभुवो या ते धामानि
दिवि या पृथिव्यामिति] अवान्त-
रेळाया नित्यं जपमुक्त्वा सव्ये पाणौ
कृत्वेतरेणाभिमृशेत् । प्रजापतये त्वा
ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं यशसे
मह्यमन्नाद्याय ॥ ९ ॥

अवान्तरेळाया जपमुक्त्वेत्येतावता सिद्धेऽपि नित्यग्रहणम्, यस्थ
यस्य यो यो मन्त्रो यत्र यत्र विद्यते स (१+स) तं तं मन्त्रं तत्र
तत्रोक्त्वा सव्ये पाणौ कथं कुर्यादिति, यत्र यत्र मन्त्रो (१) विद्यते स
तुष्णीमेव सव्ये पाणौ कृत्वेतरेणाभिमृशेदित्येतदर्थं च । इतरथा
‘एतेन भक्षिणो भक्षान्सर्वत्र नवमोजने’ इत्यत्रैतेनातिदेशाद्
‘होतुरन्येषामप्यवान्तरेळामन्त्रजपः प्राप्नोति । तन्मा भूदिति
नित्यग्रहणम् ॥

[भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया-
वसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः
पितवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पद इति] प्राश्याऽऽचम्य नाभि-

मालभेतामोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमासि
सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमप-
नुद्य शरीरादमा म एधि मा मृधाम
इन्द्रेति ॥ १० ॥

प्राश्येत्यनुच्यमाने विधानक्रमाच्चाभ्यालम्भनं कृत्वा पुनः
प्राशनं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं प्राश्येतिवचनम् ।

आचम्यग्रहणं यत्राचमनं तत्रैवोपविश्य नाभ्यालम्भनं कर्त्त-
व्यमित्येतदर्थं तत् । तस्मात्प्राशिन्नप्राशने तु ब्रह्मणो नाभ्यालम्भनं
विहारं प्रपन्नस्यैव भवतीति सिद्धम् ॥

एतेन भक्षिणो भक्षान्सर्वत्र नव-
भोजने ॥ ११ ॥

भक्षिण इति वचनं सर्वेषां प्राप्त्यर्थम् । इतरथा होतुरेव स्या-
त्तन्मा भूदिति । सर्वत्रेत्येवञ्च “वाग्रयणकाले नवानां सवनीयान्
निर्वपेयुः” इत्यत्रापि प्रायणार्थम् । इतरथा प्रकरणात्तरेज्यीष्ट्या-
मग्निहोत्रहोमे सति तत्रैव स्यात्तन्मा भूदिति । नवग्रहणमन्येषु मा
भूदिति । नवेष्विति सिद्धे भोजनग्रहणं लौकिकेष्वपि प्राप्त्यर्थम् ॥

अथ व्रीहियवानां धाय्ये विराजौ ॥ १२ ॥

वैराज(१-तन्त्र)मिति वक्तव्ये धाग्ये विराजाविति कस्मादुच्यते । अत्रैके द्रुवते । वैराजतन्त्रेत्युक्ते “इतिमात्रे” विकारे वैराज-तन्त्रेति प्रतीयात्” इति वचनाद् धाग्ये विराजौ^१ वार्धनावाज्यभागावित्येतत्त्रयं पक्षेण^२ विहितं भवति । तथा सति । वार्धनावाज्यभागौ प्राप्नुतः । तन्नेप्यते । इष्यते च वृधन्वन्तौ । तस्मान्न वैराजतन्त्रमित्युच्यत इति ।

वयं तु द्रुमः^३ । वार्धनयोर्निवृत्त्यर्थमेव वैराजतन्त्रमिति नोच्यते । तत्तु कश्चिद्वदति, न सर्वत्र । यदामावास्याग्रयणयोरेकतन्त्रत्वं तदा वैराजतन्त्रमित्युच्यमाने वार्धनावेव स्थाताम् । कथम् । “दर्शपूर्णमासयोर्विहृतीनां समवाये दर्शपूर्णमासौ बलीयांसावन्यत्र प्रत्यक्षाभ्यान्नाह^४” इति शास्त्रान्तरे वचनम् । तस्माद्वैराजतन्त्रमिति नोच्यते । आग्रयणे वार्धनयोः प्रत्यक्षाभ्यानात्त्वं । वैराजतन्त्रमित्युच्यमाने भवति हि^५ । आग्रयणे धाग्ये विराजावेव प्रत्यक्षाभ्यानात्, वार्धनौ तु पूर्णमासातिदेशात्सामान्येनाग्रयणे प्राप्नुत इति । तस्माद^६मावा-

(१) B^२ B^३; इति सूत्रे B^१.

(२) *et* added in B^३.

(३) पक्षेण B^१, विवक्षणा B^२, विवक्षणा B^३.

(४) द्रुमः B^३; मा B^२; द्रुवामः B^१.

(५) हि omitted in B^२.

(६)-मावास्याग्रयणयोर् (see line 2 of the same para.)
to तस्माद्-omitted in B^३.

स्याग्रयणयोरेकतन्त्रत्वे वृधन्वन्तौ भवतः । तस्मात्कदाचिदाग्रय-
णस्य वृधन्वन्तौ भवत इति ज्ञापनार्थं न वैराजतन्त्रमित्युच्यते ।
न' त्वेतावता केवलस्याग्रयणस्य वृधन्वत्प्रवृत्तिरिति दर्शपूर्ण-
मासयोरप्याग्रयणेन समवाये घाय्ये विराजौ भवत एव । कुतः ।
तयोरेवाग्रयणे प्रत्यक्षाभ्यातत्वात् ॥

[अग्नीन्द्राविन्द्रामी वा विश्वे देवाः
सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावा-
पृथिवी ॥ १३ ॥]

[आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः
सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये
के च जमा महिनो अहिमाया मही द्यौः
पृथिवी च नः प्र पूर्वजे पितरा न-
व्यसीभिरिति ॥ १४ ॥]

इति द्वितीये नवमी कण्डिका

अथ द्वितीये दशमी कण्डिका

अथ काम्याः ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत्त उत्तरं या इष्टयो वक्ष्यन्ते ताः काम्या इति वेदितव्याः । तेन प्रागुक्तमाजस्रिकमिति सिद्धम् । काम्या इति वचनम् “आनेम्या उत्तरे” इत्येवमादीनामनुक्तकामानामपि काम्यत्वसंप्रत्ययार्थम् । इतरथा नित्यानि स्युस्तन्मा भूदिति ॥

आयुष्कामेष्ट्याम् ॥ २ ॥

इत्त उत्तरं यद्वक्ष्यते आश्वभागादि संयाज्यान्तं तन्त्रं तत्सर्वम्, या या' आयुष्कामेष्टिः, तस्यां तस्यां तदेव तन्त्रं भवति । देवतास्त्वध्वर्युप्रत्ययत्वाद्भ्या भवन्ति । इह अवान्तरेळायाप्राज्येन सह हिरण्यमान्कृष्णलानवद्यति । तत्राज्यस्यैव प्राशनं न कृष्णलानामिति । शास्त्रान्तरे वचनात्—नीळे^१ (१)वधयन्तो भक्षयन्तीति^३ ॥

[जीवातुमन्तौ । आ नो अग्ने सुचेतुना]

(१) या या B² B³; यथा B¹.

(२) नीळे (with a blank space indicative of a lacuna before it) B¹, निति B² B³.

(३) भक्षयन्तीति B² B³; भवक्षयन्तीति B¹.

त्वं सोम महे भगमिति ॥ ३ ॥]

[अग्निरायुष्मानिन्द्रस्त्राता । आयुष्टे
विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते
प्राण आयातु परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥
आयुर्दा अग्ने हविषो जुपाणो घृतप्र-
तीको घृतयोनिरोधि । घृतं पीत्वा मधु
चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादि-
मम ॥ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते
अस्यां सहसावन् परिष्टौ ॥ ४ ॥]

[पाहि नो अग्ने पायुभिर्गजस्रैरग्ने त्वं
पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये ॥ ५ ॥]

स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ । अग्ने
रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत
इति ॥ ६ ॥

अत्रे'त्वं नः सोम विश्वत' इति द्विगतेऽपि प्रतीके रक्षितवद्भवन
लिङ्गाद् "रक्षा राजन्" (ऋ० १।६१।८) इत्येषा गृह्यते, न

“गोषा अदाम्यः” (ऋ० १०।२५।७) इति ॥

[अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो
अग्ने पृथिव्या आरे अस्मदमतिमारे
अंह इति ॥ ७ ॥]

[पूर्वयोक्ते संयाज्ये ॥ ८ ॥]

पुत्रकामेष्ट्याम् ॥ ९ ॥

केचिदिह पुत्रयन्तो' (१ = -वतो) वाज्यभागमिच्छन्ति ।
“अथ काम्याः” इत्यत्र काम्यग्रहणमेतदर्थम् । “पुत्रकामेष्टिस्तद्वन्ता-
वाज्यभागौ” इति शास्त्रान्तरे वचनात् ॥

(अग्निः पुत्री । यस्मै त्वं सुकृते जातवे-
दो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्य-
मानः ॥ १० ॥)

[अग्निस्तु विश्रवस्तममिति द्वे सं-
याज्ये ॥ ११ ॥]

[आग्नेय्या उत्तरे ॥ १२ ॥]

नित्ये मूर्धन्वतः ॥ १३ ॥

निर्गुणस्योक्ते याज्यानुवाक्ये तस्यैव सगुणत्वे वचनादृते न प्राप्तुतः तस्माद्वचनमिति, तथा “एते एव सुवद्वद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा” इत्येतदपि ज्ञापकम् ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम तं काममग्ने
तवोतीति कामाय ॥ १४ ॥

पूर्वं मूर्धन्वत इति पष्ठया निर्दिश्य पुनरिह चतुर्थ्या कामा-
येति ब्रुवन् ज्ञापयति अस्मिञ्छास्त्रे पष्ठो चतुर्थ्यर्थे भवतीति ॥

[वैमृध्या उत्तरे ॥ १५ ॥]

[वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । सद्युत्तिमिन्द्र स-
च्युतिं प्रच्युतिं जघनच्युतिम् । प्रना-
काफान आभर प्रयप्स्यन्निव सक्थ्यौ
वि न इन्द्र मृधो जहि । जनीखुदद्यथा-
सफमाभि नः सुष्टुतिं नयेति ॥ १६ ॥]

[इन्द्राय दात्रे पुनर्दात्रे वा ॥ १७ ॥]

[यानि नो धनानि क्रुद्धो जिनासि
मन्युना । इन्द्रानुविद्धि नस्तान्यनेन
हविषा पुनः । पुनर्न इन्द्रो मघवा
ददातु धनानि शक्रो धनीः सुराधाः ।
अस्मद्यक्कृणुतां याचितो मनः श्रुष्टी
न इन्द्रो हविषा मृधातीति ॥ १८ ॥]

[आशानामाशापालेभ्यो वा ॥ १९ ॥]

[आशानामाशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृ-
तेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम
हविषा वयम् । विश्वा आशा मधुना
संसृजाम्यनमीवा आप ओषधयः सन्तु
सर्वाः । अयं यजमानो मृधो व्यस्य-
त्वगृभीताः पशवः सन्तु सर्व इति ॥ २० ॥]

लोकेष्टिः ॥ २१ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति देवताः ॥ २२ ॥

पृथिवीं मातरं महीमन्तरिक्षमुपब्रुवे ।
 बृहतीमृतये दिवम् ॥ विश्वं विभर्ति
 पृथिव्यन्तरिक्षं विपप्रथे । दुहे द्यौर्बृहती
 पयः ॥ वर्म मे पृथिवी मह्यन्तरिक्षं
 स्वस्तये । द्यौर्मे शर्म महि श्रव इति
 तिस्रस्त्रयाणाम् ॥ २३ ॥

देवताग्रहणमाज्यभागनिवृत्त्यर्थम् । अथवा परस्परमेवे-
 द्येत^१ (१=-द्येतः) देवताः कथं स्युरित्येतदर्थम् । तेन किं सिद्धं
 भवति । पृथिव्यादीनां पृथक् क्रियायामेता याज्यानुवाक्या वा
 भूवन्निति सिद्धम् भवतीति^३ ।

तिस्रस्त्रयाणामित्यनुच्यमानेऽपि “प्रथमे प्रथमस्य” इत्येतदा-
 दिविधानादेव सिद्धेऽपि पुनरंतद्वचनं प्रदर्शनार्थम् । अन्यत्रापि
 पशुमत्सु चातुर्मास्येषु शुनासीरीयादिषु पशुषु तद्देवत्या^४ नामृचामत्स्य-

(१) अथवा परस्पर B^२ B^३; अथवांतरस्वर- B^१.

(२) -द्येत B^२ B^३; -द्येर'वां (aio) B^१.

(३) B^१; भवति B^३; भवती B^२.

(४) तद्देवत्या-B^१; तद्देवत्या-B^२; तद्देवत्या-B^३.

त्वेनोपायेन याश्यानुवाक्याः पूरयितव्या इत्येतदर्भम् ॥

(प्रथमे प्रथमस्योत्तमे मध्यमस्योत्तमा
प्रथमा चोत्तमस्य ॥ २४ ॥)

(इति द्वितीये दशमी कण्डिका)

॥ अथ द्वितीये एकादशी कण्डिका ॥

मित्रविन्दा महावैराजी ॥ १ ॥

मया मित्रं विन्दति सा मित्रविन्दा । ताश्च बह्वयः । तासु
(१ महा+) वैराजी नामेष्टिर्वक्ष्यते ॥

(अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती त्वष्टे-
त्येकप्रदानाः ॥ २ ॥)

(अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृह-
स्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो
गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपेण सम-
नक्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

प्रतिलोममादिश्य यजेत् ॥ ४ ॥

प्रतिलोममादिश्येति सिद्धये यजेदिति वचनं याज्यायामेव
प्रतिलोमत्वं न निगमेष्विति प्रदर्शनार्थम् ॥

ये३ यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं
सवितारं बृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं
सोममग्निम् । त्वष्टा रूपाणि दधती

सरस्वती भगं पूषा सविता नो ददातु ।
 बृहस्पतिर्दददिन्द्रः सहस्रं मित्रो दाता
 वरुणः सोमो अग्निरिति ॥ ५ ॥

नियमार्थमेव पाठः क्रियते । अन्यतरेणैव सिद्धेऽप्युभय-
 वचनं विकल्पेनापि निगमेषु मा भूदिति । इतरथैन्द्रामास्त्यामिष्ट-
 मेदात् “इन्द्रं पूर्वं निगमेषु” इत्येवमाद्यास्तुत्यन्यायत्वादिहापि
 प्राप्नुयुस्तन्मा भूदित्युभयवचनम् ।

आगुरः पाठेऽक्रियमाणे स्वष्टारं सरस्वतीमित्येवोऽपि याज्याया
 एवादिभूतो मन्त्रावयवः स्यात् । तथा सति तदादावपि प्रति-
 लोभेन देवतादेशः^२ स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् ॥

(अष्टौ वैराजतन्त्राः ॥ ६ ॥) .

तासामाद्याः पळेकहविषः ॥ ७ ॥

“इन्द्राय दात्रे”^३, “आयानामाशापारुभ्यो वा”^४ इत्यत्र
 वाशब्दः समुच्चयार्थोऽपि मा भूदिति वचनम् । अथवा नित्य-
 मेता^४ इष्टय एकहविष एव कथं स्थिरित्येतदर्थम् ।

(१) इष्ट-B^१ B^२, दष्ट-B^३.

(२) देवतादेश B^२ B^३; देवतातिदेशः B^१.

(३) दात्रेण B^१.

(४) नित्य एता B^१.

इतरथा एतासां मन्यतरस्यापणीष्टौः प्रारब्धायांः प्रीड् निर्वा-
पाद्य^१ (१+द्य) भुपातो वा व्रतातिपत्तिर्वा स्यात्तत्र नैमित्तिकया
समानतन्त्रत्वं^२ स्यात्तन्मां मूर्दिति वचनम्^३ । अथैवाध्वर्युप्रत्ययत्वा-
देतासामनेकहविष्टं यदि स्यात्तथा सत्यवैरानि (१-ज) तन्त्रा भवन्ती-
त्येतदर्थम् ॥

[॥ १० ॥]

[स्नुपां श्वशुरीय्याभिचरन्यजेत ॥८॥]

[इन्द्रोऽसुरो अंतरद्रजांसि स्नुपां सपत्नां
श्वशुरोऽहमास्मि । अहं शत्रूञ्जयामि जहं-
पाणोऽहं वाजं ॥ जयामि ॥ वाजसांतौ ॥
इन्द्रोऽसुरः प्रथमोऽविश्वकर्मा मरुत्वा-
अस्तु गणवान्सजातैः । मम स्नुपां श्वशु-
रस्य प्रशिष्टौ सपत्ना वाचं मनसं
उपासताम् ॥९॥]

[जुष्टो दमूना अग्ने शर्द्ध महते सौभगा-
येति संयाज्ये ॥१०॥]

(१) तासां-B^१.

(२) निर्वापाद्य-B^२; निर्वापाद्य-B^१; lacuna in B^२.

(३) B^२; तन्त्रं B^२; मन्त्रत्वं B^१.

१४ भा०

१ [विमतानां सम्प्रत्यर्थे संज्ञानी ॥११॥]

२ [अग्निर्वसुमान् सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरु-
३ त्वान् । वरुण आदित्यवानित्येकप्र-
४ दानाः ॥ १२ ॥]

[अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् सोमो
रुद्रैरभिरक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋ-
तुया कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः शर्म
यंसत् ॥ समग्निर्वसुभिर्नो अव्यात् सं
सोमो रुद्रियाभिस्तनूभिः । समिन्द्रो
रातहव्यो मरुद्भिः समादित्यैर्वरुणो वि-
श्ववेदा इति ॥ १३ ॥]

ऐन्द्रामारुतीं भेदकामाः ॥ १४ ॥

अत्र भेद^१कामा इति बहुवचनं समेत्य बहवः कुर्युरिति । कथ-
ममुष्य^२ बलवतो राज्ञः स्वैर्जनपदैर्भेदः स्यात्, कथं वा^३ स्थानमि

(१) केद-corrected to मेद-in B¹.

(२) कथममुष्य B¹, कथमम् B², कथमम् B³.

(३) कथं अ-B² B³.

गच्छेदिति परराष्ट्रवासिनः कुर्युरिति ॥

[मरुतो यस्य हि क्षये प्रशर्धाय मारु-
ताय स्वभानव इति ॥ १५ ॥]

ऐन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेन्मारुती-
मनूच्यैन्द्र्या यजोदिन्द्रं पूर्वं निगमेषु
मरुतो वा ॥ १६ ॥

अत्र मारुत्य (१ = त्यां) याज्यायां प'स्तादेशः कर्तव्यः ॥

[इन्द्रं वाप्रदानादूर्ध्वं मरुतः ॥ १७ ॥]

प्रकृत्या सम्पत्तिकामाः संज्ञानी च ॥ १८ ॥

कथमस्माकं राज्ञः स्वैर्जनपदैर्भेदो वा भूदिति स्वराष्ट्र-
वासिनः कुर्युरिति ॥

ऐन्द्रावार्हस्पत्यां प्रधृष्यमाणाः ॥ १९ ॥

प्रधृष्यमाणा इति बलात्कारेणाभिभूता इति ॥

(१)-याज्यायां B^२ B^३, याज्याया B^१.

(२) मा-B^२.

आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे ॥ इन्द्राबृह-
स्पती इति यद्यपीन्द्राय चोदयेयुः ॥२०॥

अस्मिन्निमित्ते श्रदा केवलेन्द्राय चोदयेयुस्तदाप्येते इन्द्राबृह-
स्पति'देवत्ये एव याज्ञानुवाक्ये कर्तव्ये इति ॥

(इति द्वितीय एकादशी कण्डिका)

। १ । अथ द्वितीये द्वादशी, कण्डिका ।

वर्षकामेष्टिः कारीरी ॥ १ ॥

वदयो वर्षकामेष्ट्यस्तासु कारीरीति नाम (१=मि-)का^१ वदये ॥

तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं
स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये ॥ २ ॥

तस्यामित्यनुच्यमाने, या काश्च वर्षकामेष्ट्य इत्येतदन्तं
वा सूरं क्रियते, तया सत्येते धाय्ये सर्वासु, वर्षकामेष्टिषु स्या-
ताम् । अनिष्टं चैतत्, तस्यात्तस्यापिति वचनम् । तस्या
कारिरीमेवैते धाय्ये भवतो न सर्वास्त्विति ॥

याः काश्च वर्षकामेष्टयोऽप्सुमन्तौ ॥ ३ ॥

अप्स्वमे सन्निष्टवाप्सु मे सोमो अववी-

दिति ॥ ४ ॥

अप्सु मे सोमो अववीदिति द्विर्गतेऽपि प्रतीके अवभृतेष्ट्याम्
“अप्सुमन्तौ गायत्रौ” इति दर्शनादिहापि गायत्र्यैव (१=ऽयेव)

(१) B¹, कारीरी B² B³ ~ ।

(२)-नामका B¹, नाम B² B³

(३) धाय्ये B¹ अवभृतेष्ट्या धाय्ये B², अवभृष्ट्या धाय्ये B³

गृह्यते' (१=ह्यते) । कथमप्सुमन्तौ "ययस्वानग्ने" (ऋ० १०।६।६)
इति लिङ्गात्^३ । यथा "प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्" इत्यत्र
जामदग्न्य (१+इति) ग्रहणात् "समिद्धो ऋषेति सर्वेषाम्" इत्यत्र
जामदग्न्य एव गृह्यन्ते, न "समिद्धो ऋष राजसि" (ऋ० १।१८८।८)
इति गृह्यते, तद्वदिहापीति ॥

अभिर्धामच्छन्मरुतः सूर्यः ॥ ५ ॥

तिल्लश्च पिण्ड्य उत्तराः ॥ ६ ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे
त्वन्त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुव-
नमधिश्रितमिति वावाश्रेव विद्युन्मि-
माति पर्वतश्चिन्माहि बृद्धो विभाय
सृजन्ति राश्मिमोजसा बहिष्ठेभिर्विहर-
न्यासि तन्तुमुदीरयथा मरुतः समुद्रतः
प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यव आयन्नरः

(१) गायत्र्यैव गृह्यते B^१; गायत्र्यैव प्रगृह्यते B^२; गायत्र्यव
प्रगृह्यते B^३.

(२) -स्यानग्ने B^३; -स्यान् प्र B^२.

(३) कथम-^{to} लिङ्गात् is given with marks of dele-
tion in B^१.

सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो
अश्मदिद्यवः कृष्णं नियानं हरयः
सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा
नरः ॥ ७ ॥

याज्यानुवाक्यासु लिङ्गात्पिण्डीना मरुतो देवतेत्यत्र गम्यते ।
एताः स्वाहाकारप्रदाना' भवन्ति । तस्माद्देवतानिर्देशो न
क्रियते ।

उत्तरा इति वचनमेता एव नित्यमुत्तराः स्युः, नामिर्धामच्छ-
दुत्तर इति । तेन मरुतः सूर्य इत्येतयोरनित्यत्वं दर्शयति ।

तिस्र इति वचनं यद्यपि समाना देवतास्तथापि त्रिर्निगमन
कर्तव्यमिति । "समाना' देवता समानार्था" इति । याज्यानु-
वाक्यामेदाश्च' पृथगुपलक्षणां सिद्धम् ।

हिरण्यकेशो रजसो विसार इत्येते निर्गुणस्याग्नेर्भवतः ।
निर्गुणमपि केचिच्चोदयन्ति । उत्तरे एव धामच्छदः । एवमिह
व्यवस्थितविभाषा कल्पयितव्या ॥

-
- (१) -प्रदाना B¹, -प्रदर्शना B² B³
(२) समाना B¹, समान-B² B³
(३) -मेदाश्च B² B³, -मेदाश्च B¹.

[अमेनाधस्त्रिवि मृधोऽविदुर्गहाः
 यंत्वा देवापि, शुशुचानो अमो इति-
 संयाज्ये ॥ ८ ॥] [अन्तर्हने ॥ ९ ॥]

ऋचोऽनूच्य यजुर्भिरेके यजन्ति ॥ ९ ॥

पिण्डि (१ = गृही-) ना भेतद्विधानम् । तान्यपि यजूष्यध्वर्यु-
 म्य आगमयितव्यानि । येषां मध्वर्युणां यजूष्याभ्युत्पत्तिरिति तरेव सह
 प्रयोगे कर्तव्यानीत्येतदर्थमिह यजुषां पाठो न क्रियते ।

ऋचोऽनूच्येत्यनुक्त्वा यजुर्भिर्यजन्तीत्येतावत्तद्वचोच्यमाने अनु-
 वाक्या अपि यजूष्येव स्युः । तस्माद्यजतिर्चोदनायामुभयोर्वाच्या-
 नुवाक्ययोर्ग्रहणं । भवति हि ३-॥ १ ॥ यथा ॥ १ ॥ यतस्मिन्नेवाग्नेः वैश्वानरी-
 यस्य यजति ॥ इत्यत्र न केवला वाच्यैव गृह्यते । तद्वादिहापि स्यात् ।
 तन्मा भूदिस्पृचोऽनूच्येत्युच्यते ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥

संस्थितायां सर्वा दिश उपातिष्ठेताच्छां वद

तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः ॥ १० ॥

(१) पिण्डिना-B¹, पिण्डिताना-B² B³

(२) ये षपा-corrected to येषा in B¹; षव-B² B³ (३)

(३) भवति हि B² B³; भवती B¹

(४) -वासने B² B³, वावसने B

भावसंस्याजपादुपस्थानं कर्त्तव्यम् । कस्मात् “संस्थाज्जपोप-
स्थाय वीथेन निष्कभ्यानिधमः” इति संस्याजपोपस्थानादूर्ध्वमनि-
यमत्वविधानात् । चतस्रभिरिति मन्त्रचतुष्टादिशोऽपि चतस्र एव
कर्त्तव्याः । एवं सति सर्वा इति परिभाषार्थः । “सर्वा दिशो ध्याये-
च्छंतिष्यन्” इत्यत्रापि चतस्र एव कथं गृह्येरन्निति चतस्र इति ग्रह-
णात् । केचिन्स्ववान्तरदिशामपि ग्रहणार्थं सर्वग्रहणं कृतमिति
मन्यन्ते ॥

प्रत्यूचं सूक्तेन सूक्तेन वा ॥ ११ ॥

वीप्साकरणां प्रतिदिशं सूक्तस्यावृत्त्यर्थम् । प्रत्यूचग्रहणं
प्रत्यूचमुपस्थानार्थम् । तस्मादेकैकस्या दिशो दशकृत्व^१ उपस्थानं
कर्त्तव्यम् । इतरथा सर्वस्य सूक्तस्यान्ते सकृदेवोपस्थानं स्यात् ।
तन्मा भूदिति प्रत्यूचग्रहणम् ।

“आग्नेय्या उत्तरे” इत्येवमादीनामिष्टीना कामो न चोद्यते ।
तस्मिन्प्रयोजनं यस्मिन्कस्मिन्नपि कामे^२ यद्येता इष्टयः प्रयुज्यन्ते
तत्र तत्रापि कथं वैराजतन्त्रमेव स्यादिति । यदा संस्थिते

(१) चत्वार corrected to चतस्र in B¹, चत्वार B² B³

(२) दशकृत्व B¹, सकृत्पर (sio) B² B³.

(३) कामे B² B³, कामे न B¹.

पौर्णमासे इन्द्राय वैश्वघायेष्टिः क्रियते तदा तत्र वैराजतन्त्रं^१ भवति ।
 कुतः, प्रकरणान्तरत्वात् । काम्यप्रकरणे यदुक्तं तदाजस्रके^२ न
 भवति हि । “अंसमाज्ञातास्वर्थात्तन्त्रविकारः” इत्यत्रामावास्यामेव
 तन्त्रं भवति । कौपीतकिनामपि वचनम्, “संस्थितायां पौर्णमास्यामि-
 न्द्रायेष्टिर्विश्वेऽमावास्याविकारः” इति ॥

(इति द्वितीये द्वादशी करिडका)

(१) तं प्रत्यं B^१.

(२) B^२ B^३; तदास्रके B^१.

अथ द्वितीये त्रयोदशी कण्डिका ।

अत ऊर्ध्वमिष्टयनानि ॥१॥

अत ऊर्ध्वमिति दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं यां कां चनेष्टिम-
कृत्वेष्टयनानि नारब्धयानां^१त्येतदर्थम् । काम्याधिकारनिवृ-
त्त्यर्थमित्येके ॥

[सांवत्सरिकाणि ॥ २ ॥]

[तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां
वा प्रयोगः ॥ ३ ॥]

[तुरायणम् ॥ ४ ॥]

अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा इति पृथगिष्टयो-
ऽनुसवनमहरहः ॥ ५ ॥

पृथग्ग्रहणम् “एका वा” इति विधानार्थम्^२ । अयवैताः
समानतन्त्रा मा भूवन्निति केचित् । कार्यवशेन पौर्वाहिकीमकृत्वा

(१) नारब्धयानि-B^१.

(२) विधानार्थं B^२ B^३, विहित्यार्थं B^१.

[द्यावापृथिव्योरयनम् ॥ १५ ॥]

[पौर्णमासेनामावास्यादामावास्येना पौ-
र्णमासात् ॥ १६ ॥]

असमाम्नातास्वर्थात्तन्त्रविकारः ॥ १७ ॥

अस्मिन् शास्त्रेऽसमाम्नाता इष्ट्यस्तास्वर्थात्सामान्यात् तन्त्र^१-
विकारः । तन्त्र^२विशेष इत्यर्थः । देवतासामान्यं हविःसामान्य-
मक्षरसामान्यमिति त्रिविधं सामान्यमिति । तत्राग्नेरेकत्वात्^३ सर्वा
एक^४देवताः सूर्यमित्रादयो निर्विकाराः । अन्यत्र सोमादिन्द्राच्च ।
“अग्नीषोमौ” इत्यत्र पौर्णमास्यां सोमस्य दृष्टत्वात्, “इन्द्राग्नी
अमावास्यायाम्” इत्यत्रेन्द्रस्य दृष्टत्वाच्च सोमथेन्द्रश्च स्वयं प्रत्यक्ष-
देवते । तस्मात्तौ नाग्नेयविकाराविति । अग्नेर्दर्शपूर्णमासयोरुभयोर्दृष्ट-
त्वादाग्नेयविकाराणाम(१ = मा-)मावास्यं पौर्णमासं^५ वा तन्त्रं

(१) सामान्यात् तन्त्र-B^३; सामान्या तन्त्र-B^२; सामान्यतन्त्र-B^१.

(२) तन्त्र-B^१.

(३) एकत्वात् B^२ B^३; एकत्वात् corrected to एकत्वात्

(?) or एकवत्त्वात् in B^१.

(४) एक-B^२ B^३; एक-corrected to एक in B^१.

(५)-ग्नीम-B^१.

(६) अमावास्यं पौर्णमासं B^१; अमावास्यं पौर्णमास्य B^२, अमा-
वास्यां पौर्णमास B^३.

भवति । सौम्यस्य' तु पौर्णमासमेव । इन्द्रस्य तु द(१ = दा) -
र्शमिति ।

अथ द्विदेवतबहुदेवतेषु—

याश्चतुरक्षरमभृतयोऽन्धादिसहिता यथा^१ अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ
अमाविष्णु विश्वे देवाः सगुणाश्च मरुतः सान्तपना इति,
द्व्यक्षरद्व्यक्षरेष्वपि याः सोमसहिताः सोमाग्नी इत्येवमादीनां पौर्ण-
मासतन्त्रं भवति ।

याः पुनः द्व्यक्षरद्व्यक्षरा द्विदेवतबहुदेवता असोमसहिता
यथेन्द्राग्नी अश्विनौ मरुत इत्येवमादयः, चतुरक्षरमभृतिष्वपि याश्चे-
न्द्रसहिता यथेन्द्राग्नी (१)विष्णु इन्द्रावरुणावित्यादयः, एतासां
दार्श^३तन्त्रं भवति ।

यत्र तु सोमेन्द्रौ तत्र हि सोमस्य मुख्यत्वात्पौर्णमासतन्त्रं
भवति । तपोऽय^४क्षरत्वात् तावि^५न्द्रविकारौ । कुतः । इन्द्राग्न्यो-
रपि द्व्यक्षरत्वात् । तपोऽयक्षरत्वादापावास्यं तन्त्रं भवतीत्येके ।

(१) सौम्यस्य B^२ B^३, सोमस्य B^१.

(२) यथा B^२ B^३, या B^१.

(३) दार्श B^२ B^३, दर्श-B^१.

(४) तपोऽय-B^२ B^३, योसय-B^१.

(५) त्वात्तवि-B^३, -त्वात्तवि-B^२, -त्वावि-B^१.

अध्वर्युर्वा यथा स्मरेत् ॥ १८ ॥

सामिधेन्याज्यभागसंयाज्यादिषु यथाध्वर्युणां तथा कर्त्तव्यमिति ॥

[वैराजं त्वमिमन्थने ॥ १९ ॥]

धाय्ये त्वेवैके ॥ २० ॥

अस्मिन्पक्षे आज्यभागावर्याद् भावौ ॥

देवतालक्षणा याज्यानुवाक्याः ॥ २१ ॥

उत्तरसूत्रयोरेव—पुरस्तादेवतालक्षणायाज्यानुवाक्या, उपरिष्ठाद्देवतालक्षणा याज्या—इत्येवं लघुनोच्यमानेऽपि सिद्धस्य पृथगारम्भः समाम्नातार्थमपि क्रियते । तेन किं सिद्धं भवति ? याज्यानुवाक्ययोरलिङ्गादेवतानिर्णयः प्रत्येतद्व्य इति । “वैमृश्या उच्यते” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोरिन्द्रदर्शनादिन्द्रो वैमृश इति । तथा स्तुषाश्वशुरीयायामपि याज्यानुवाक्ययोरिन्द्रस्य सूर्यस्य दर्शनादिन्द्रः सूर्यो देवतेति ॥

(१) नेव omitted in B¹.

(२) सूर्यस्य B¹, सूर्य-B² B³

(३) सूर्यो B¹, साधो B² B³.

गायत्र्यावती हूतवत्युपोक्तवती पुरस्ताद- लक्षणानुवाक्या ॥ २२ ॥

उपोक्तवतीति पाठः कर्त्तव्यः । उपशब्दसहितस्य ब्रवीते रूप-
मुपोक्तशब्देन गृह्यते यथोपब्रुवत^१ इति । अथवोपशब्देन सहोक्तं
यस्य कस्यचिद्धातो रूपमुपोक्तमिहोच्यते । यथा संहयत^२ (१) इति ।
पूर्वार्धे देवता शब्दो यस्याः सा पुरस्तादुक्तयोत्युच्यते ॥

[त्रिष्टुब्धवती वीतवती जुष्टवत्युपरिष्ठा- लक्षणा याज्या ॥ २३ ॥]

अपि वान्यस्य च्छन्दसः ॥ २४ ॥

सं(१)याज्यानुवाकययोरुभयोरप्ययं विधिर्भवति । कुतः । उच-
रत्र “न तु याज्या ह्सेयीयसी” इति याज्याग्रहणात्^३ । यदि या-
ज्याया एवायं विधिः स्यात् “न तु याज्या ह्सेयीयसी” इत्य-
स्य सूत्रस्मारम्भोऽप्यर्थकः^४ स्यात् । कथम्^५ । यदि नित्यमनुवा-

(१) यथोपब्रुवते B^२, यथोपब्रुवतB^३; यथोपब्रुत B^१.

(२) संहयत B^१; संहयत B^२ B^३.

(३)-ग्रहणात् B^२ B^३; -ग्रहणम् B^१.

(४)-स्मारोपार्थक B^२ B^३, -स्मारो सार्थक B^१.

(५) कथम् B^१; omitted in B^२ B^३.

कया गायत्र्येव स्यात्तदा याज्याया हसीयस्त्वं न सम्भवतीति ।
तस्माद्धारव्यव्यम् । आरभ्यते च "न तु याज्या हसीयसी" इति ।
तस्मात् "अपि वाक्य(१ = २)स्ये च्छन्दसः" इत्ययं विकृतोऽनुवा-
कपायापि भवतीति सिद्धम् ॥

[न तु याज्या हसीयसी ॥ २५ ॥]

[नोष्णिङ् न बृहती ॥ २६ ॥]

क्षामनष्टहत्तदग्धवतीस्तु वर्जयेत् ॥ २७ ॥

एकवचनाधिकारे पुनर्वचननिदशात् मथमाधिकारे द्वितीया-
निर्देशाच्च याज्यानुवाक्यानामुभया^१ सामेतद्विधानं भवति । इतरथा
याज्याधिकाराद्याज्याया एव स्यात् ॥

व्यक्ते तु दे(१ दै)वते^२ तथैव ॥ २८ ॥

"सु(१ = सु)तिर्नाम्ना^३ घान्धवकर्मरूपैः" इति नामादिभि-
र्देवताः स्तुयन्ते । "यस्माद्युचि देवतानामशब्दो न वि-

(१) घान्धवस्य (क्य with a mark of doubt in B¹) B¹
B²; काव्यस्य B².

(२) उभया-B¹; उभय-B² B³.

(३) देवते B¹ B² B³.

(४) सुतिर्नाम्ना B¹; सूतीर्नाम्ना B²; सुतीर्नाम्ना B³.

(५) यत्र added in B¹.

यते, वान्धवकर्मरूपैः स्तवनं विद्यते, यस्यां तु 'निपातभाजो
देवताया नाममात्रमेव विद्यते, न वान्धवादिभिः स्तवनम्, तत्रो-
भयोर्देवताशब्दमात्रमनादृत्य वान्धवादिभिर्यस्यां स्तुतिः श्रूयते तामेव
शृङ्गीयादित्यस्य वाक्यस्यार्थः ॥

लक्षणमपि वाच्यते ॥ २९ ॥

वान्धवादिभिः^१ स्तुत्या (१ = त्य) लामे निपातभाजनमपि
देवताशब्दमात्रमेव शृङ्गीयादिति ॥

अनधिगच्छन्सर्वशः ॥ ३० ॥

अस्मिन्नुपेदे निपातभाजनमप्यनधिगच्छन्सर्वेभ्यो पेदेभ्यो^२
मृगयेत् ॥

[अनधिगम आग्नेयीभ्याम् ॥ ३१ ॥]

[व्याहृतिभिर्वा ॥ ३२ ॥]

देवतामादिश्य प्रणुयाद्यजेच्च ॥ ३३ ॥

यदा व्याहृतिभिर्वागस्तदा प्रयमया विप्रकृत्या देवतामादि-

(१) यस्यांतो B^१.

(२) -दिभि B^२ B^३, -दि B^१.

(३) स्तुत्यालामे B^१, स्तुत्यलामे B^२ B^३.

(४) पेदेभ्यो B^१; देवेभ्यो B^२ B^३.

श्य प्रमुपाधजेच्च । अनुवाक्यायाः^१ पूर्वमेव देवतादेशः कर्त्तव्यः,
पश्चाद्व्याहृतयः । यथा-निः (१ = अग्निः)^२ सङ्कुसुको भूर्ध्रुवः स्वरो-
३म्, ये (+ ३) यजामहेऽग्निं सङ्कुसुकं भूर्ध्रुवः स्वरग्निः^३ सङ्कुसु-
का ३ वौ३पलिति ।

चित्तावागूर्यादेशं यजतीति याज्यायाः^४ पूर्व प्रसिद्धस्यैवादेशस्य
परिसंख्यानभवात्पुनरिह विधानं मन्यन्ते । इतरथानुवाक्यायां
विहितत्वाद्याज्यायां निवृत्तिः स्याच्चन्मा भूदिति ।

यजेच्चेति वचनं द्विदेवतवद्देवतानां व्याहृतिभिर्यागः कर्त्त-
व्य इति ॥

नम्राभ्यां वा ॥ ३४ ॥

इममाशृणुधी हवं यं त्वा गीर्भिर्हवामहे ।

एदं वर्हिर्निषीद नः ॥

स्तीर्णं वर्हिरानुषगासदेत-

दुपेळाना इह नो अद्य गच्छ ।

(१) अनुवाक्याया B^१; अनुवाक्यया B^२ B^३.

(२) यथा निः B^१ B^२ B^३.

(३) अग्निः B^२ B^३, अग्नि B^१.

(४) चित्ता B^१, चित्ता B^२ B^३.

अहेळता मनसेदं जुपस्व

वीहि हव्यं प्रयतमाहुतं म

हति नग्ने ॥ ३५ ॥

आमेय्यावनिरुक्ते ॥ ३६ ॥

इहासदेतदि'त्यग्रासदे त इति वा पाठः^१ । उपा'ना' इत्यत्र
उपेळाना' इति घोवे (१ = पे) ज्ञान इति वा पाठः । तत्रो-
क्तानि पदानि व'क्ष्यमाणानि । शृणुधि, निपेपे(१ = त्वा निपीदे)
त्येतान्य(१)नुवाकपायाम् । अय याज्यायां भवति (१ + आसदे त
इति) पाठे त' इत्येतत्पदम्, उपेक्षाना(१)' इति पाठे एतच्च^२, गच्छ
जुपस्व वीहि इत्येतानि च । शृणुतम्, शृणुत । निपीदतम्,
निपीदत'^३ । त्वा, वाम्, वः । ते, वाम्, वः । उपेक्षान उपे-

(१) दि-B^१; दी-B^२ B^३.

(२) कर्तव्यः added in B^२ B^३.

(३) उपालाना B^२; उषालाना B^३; कुण्डाना B^१.

(४) उपेक्षाना B^२ B^३; उपेक्षान B^१.

(५) घोवेक्षानानिति B^२ B^३, घोवेक्षान इति B^१.

(६) व-B^२ B^३; व-B^१.

(७) भवति पाठे त B^२; भवति पाठे त B^३; भवति पाठेन B^१.

(८) उपेक्षाना B^१; उपेक्षाना B^२ B^३.

(९) एतच्च B^२ B^३, एतच्च B^१.

(१०) B^१; निवेदतं निवेदत B^२ B^३.

जानाः । गच्छतम्, गच्छत । जुषेयाम्, जुषध्वम् । पीतम्, पीत (१ = पीतम्, पीत) ।

अनयोर्देयताशब्दाभावा (१ द) निरुक्तत्वे सिद्धे पुनरनिरुक्त इति वचनम् “आमेयीम्याम्” (२।१३।३१) इत्यत्र निरुक्तयोरेव ग्रहणार्थम् ।

नम्राधिकारे पुनरिह नम्रे इति वचनमेतयोर्गुणविधानार्थम् । नम्रे नमनशीले (१ इ+)त्यर्थः । किमुक्तं भवति । द्विदेवतबहुदेवतेषु ऊहेदित्युक्तं भवति । औपीतकिं नामपि वचनम् “ऊहेद्विदेवतबहुदेवतेषु” (शां० श्रौ० सू० १।१७।१६) इति । अथवा नमनशीले इति ऊहाद्यपि द्विदेवतबहुदेवतेष्वपि सामर्थ्यात् । द्विदेवते द्विवज्रवर्दी (१ = ति), (१ + बहुदेवते) बहुवदिति, अनयोः सामर्थ्यादिति ॥

(इति द्वितीये त्रयोदशी कण्डिका)

(१) उपेलान उपेलाना B²; उपेलानः । उपेलानाः B³, उपेलानौ । उपलानाधिः B¹.

(२)-शब्द-B¹.

(३)-भावानि-B² B³, भावानि-B¹.

(४) नम्रे B² B³; नम्रे B¹.

(५)-शीलेत्यर्थः B¹; शीलेत्यर्थः B² B³.

(६)-कि-B³; की-B¹ B².

(७) अथवा नमन-B¹; अनमन-B² B³.

(८) मघती B³; मघतो B¹ B².

क. १३। स. ३६ ॥ क० १४ सू० १] आश्वलायनश्रौतसूत्रम् २५७

अथ द्वितीये चतुर्दशी कण्डिका
चातुर्मास्यानि प्रयोक्ष्यमाणः पूर्वद्युर्वैश्वा-
नरपार्जन्याम् ॥ १ ॥

इह याज्यानुवाक्ययोरग्निशब्ददर्शनादग्निर्वैश्वानर इत्यवगम्यते ।
ज्ञापकत्वाच्च । कथम् । “वैश्वानराय विमता^१नामन्नमोजने^२” (३।१३)
इत्यत्रावश्यमग्निना वैश्वानरेण भवितव्यम् । कुतः । “अथाग्नेय
इष्टयः” (३।१३) इत्यत्राग्न्यधिकारात् । न च तत्राग्नेर्वैश्वानरस्य या-
ज्यानुवाक्ये विधीयेते^३, “अदृष्टादेशे नित्ये” (२।१) इति होक्तयोः
सिद्धत्वात् । यदिह केवलो वैश्वानरः स्यात्तत्र^४ याज्यानुवाक्ये
वचनादृते सगुणस्य नैव प्राप्नुयुः^५ (१) । यथा “नित्ये मूर्धन्वतः”
(२।१०) इति । तस्मादिहाग्निर्वैश्वानर इति सिद्धम् ।

यद्यध्वर्यवो निर्गुणं चोदयेयुः, “ऋतावानं वैश्वानरम्” (८।१०),
“नामि यज्ञानाम्” (अ० ६।७।२) इत्येते याज्यानुवाक्ये भवतः ।
कौषीतकि^६ नामेते एव निर्दिष्टे ।

(१) विमता-B^१ (धीर-^१for विम-on the margin),
विमता B^२ B^३.

(२)-भोजन B^१; भोजनम् B^२ B^३.

(३)-यंते B^१; येति य B^२ B^३.

(४) B^१; केवलो वैश्वानरस्य तत्र B^२; केवलौ वैश्वानरस्य
तत्र B^३.

(५) नैव प्राप्नुयुः B^१; प्राप्नुयुः B^२ B^३.

(६)-कि-B^१; की B^२ B^३.

१७ आ०

केचित्तु “वैश्वानरो अङ्गिरोभ्यः” (८।११) इत्यनुवाक्यां कुर्वन्ति । तन्न सुष्ठु भवति । होत्र (१ होत्र-) सम्बन्धित्वादन्त्येभ्यो गोत्रेभ्यो न प्राप्नोति । तथा “सोम (१स्तोम-) उक्तं च चाकनत्” (८।११) इति सो (१ स्तो-) षोक्त्यसम्बन्धादन्यत्र न प्रयुज्यते ।

एवं गोत्रकालद्रव्यप्रकरणादिभिर्विशेषैरसम्बन्धं ऋचः परीक्ष्य पाठ्यानुवाक्याः कर्तव्याः । यथा “शर्यणावति सोमम्” (ऋ० ६।११३।१) इत्येषा शर्यणावत्येव सोमे स्तूयमाने प्रयोक्तव्या, नान्यत्र । इत्येवमन्यत्रापि हि ।

वैश्वानरपार्जन्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्याज्यानुवाक्याविधानाच्च इष्टिरित्यवगम्यते । तथान्वारम्भणीयादिष्वपि ॥

[वैश्वानरो अजीजनदग्निर्नो नव्यसी
मतिम् । क्षमया वृधान ओजसा ॥
पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् ।
पर्जन्याय प्रगायत । प्रवाता वान्ति
पतयन्ति विद्युत इति ॥ २ ॥]

(१) न B² B³, omitted in B¹.

(२)-कालद्रव्यप्र-B¹; -कालाप्रत्य-B² B³.

(३) असंबन्ध B² B³, असंबन्धा B¹.

(४) परीक्ष्य B¹; परिचक्ष्य B² B³.

(५) हि B² B³, ह B¹.

। अग्न्याधेयप्रभृत्या ता उपांशुहविषः ॥ ३ ॥

असमाम्नातैः सहोपांशुहविषो भवन्ति । दाक्षायण्यज्ञे द्यावा-
पृथिव्योरयने च प्रसिद्धयोर्ग्रहणात्तं दर्शपूर्णमासवदुच्चैष्टमेव ।
वाजिनस्याप्यहविष्ठादुच्चैःस्वर(१+त्व)मेव भवति ॥

सौमिक्यः ॥ ४ ॥

सोमोत्पन्ना या इष्ट्य उखासम्भरणीयादयः तावोपांशुहविषो
भवन्ति ॥

प्रायश्चित्तिक्यः ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तनिमित्ताश्चेष्ट्य उपांशुहविषो भवन्ति ।

इह केचित्प्रायश्चित्तनिमित्तानां^१ पशूनां वाप्युपांशुत्वं कुर्वन्ति ।
आश्विनैन्द्राम्रादीनां कथं प्रायश्चित्तिक्यो देवता इति वर्णयन्ति ।
तन्नोपपद्यते । तथा सति “सौमिक्यः” (२।१४) इत्यत्रापि
सौमिक्यो देवता इति स्यात् । एवमग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्या-
नाम^२प्युपांशुत्वं स्यात् । न तथा^३ कैश्चिद्व्यङ्गीक्रियते ।

(१) प्रायश्चित्तनिमित्तानां B^१ B^२; प्रायश्चित्तिक्यो देवता इ नि-
मित्तानां (८।१०) B^३.

(२)-नुवाक्यानाम् (for-नुबन्ध्यानाम्) B^२.

(३) स्यान्न तथा B^१; तथा B^२, स्यात्तथा B^३.

(४) कैश्चिद् B^२ B^३; केचिद् B^१.

तेनेष्ट्यधिकाराच्च प्रायश्चित्तिक्य इष्ट्य इति सिद्धम् ॥

अन्वायात्यैककपालाः ॥ ६ ॥

चातुर्मास्यपर्वसु द्वावापृथिव्यादय एककपालाः । असमा-
साधिकारे समासकरणं पूर्वा इष्ट्य एता देवता इति ज्ञापनार्थम् ॥

सर्वत्र वारुणवर्जम् ॥ ७ ॥

अवभृथेष्ट्यां वारुणं हविः इष्टिश्च वारुणी वरुणो घर्मपति-
रित्येवमादिषु वरुणस्योच्चैष्टमेव । एकत्र (१=एक-) प्रदानास्तु च
वरुणस्योपांशुत्वमेव । यथा वरुण आदित्यवानित्यत्रोपांशु^१ देवतानां
भूयस्त्वाच्चद्वद्व^२ पांशुत्वम् ।

सर्वत्रेत्यनुच्यमानेऽन्वायात्यैककपाला वारुणवर्जमित्येक-
सूत्रता स्यात् । तथा सति “सौमिक्यः । प्रायश्चित्तिक्यः” (२।१४)
एवमादिषु वरुणस्योपांशुत्वं स्यात् । तन्मा भूदिति सर्वे (१+त्र)-
ग्रहणम् ॥

(१)-ष्ट्य-B^२ B^३, -च-B^१.

(२) असमानास्ता-B^१.

(३) पूर्वा B^१; पूर्वे B^३; पूर्व B^२.

(४) वरुण-B^२ B^३; वरुणशब्द-B^१.

(५) एकत्र प्रदानास्तु B^१ B^२; एकत्र प्रदानास्तु B^३.

(६)-पांशुत्व-B^१.

(७) तद्वद्व-B^२; नद्वद्व उ-B^३; तत्त्वाद्व-B^१.

सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥ ८ ॥

अत्र चातुर्मास्यग्रहणमुत्तरार्थम् । पुरोडाशश्चतुर्धा भवति
उपांशु' ॥

प्रधानहवींषि चैके ॥ ९ ॥

चातुर्मास्येषु प्रधानहवींष्येके उपांश्विच्छन्ति । अत्र तमः (१)-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । प्रधानतमहवींषीत्यर्थः । वैश्वदेव्यां वैश्वदेवं
हविः प्रधानतमम् । कस्मात् । समाख्यानादिष्टेः^२ । “प्रातर्वैश्वदेव्यां
मेवितः” (२।१५) इति । तथा वरुणप्रघासेषु वारुणम् ।
तथा माहेन्द्रघामैन्द्रम् । शुनासीरीयायां शुनासीरीयम् । उपामध्व-
र्युणां चातुर्मास्ये प्रधानहविषामुपांशुत्वमाप्नोत तदा तत्र प्रधान-
हवींषि^३ जानन्ति । तस्मात्प्रधानहविर्ज्ञानं तत्प्रत्ययमेव । यदि
“सर्वत्र वारुणवर्जम्” (२।१४) इति वरुणप्रघासेष्वपि वारु-
णस्योपांशुत्व नोच्यते, तथा (१=तदा) प्रधानहवींषि चैके
(२।१४) इत्युक्त्वा पुनः सर्वत्र वारुणवर्जमित्यवक्ष्यत् । यस्मा-
देवं नोच्यते । तस्मात्प्रधानहवींषि चैक इत्यस्मिन्पक्षे क्रियमाणे
वारुणप्रघासेषु तु वरुणस्योपांशुत्वं वेति सिद्धम् ॥

(१) उपांशु B^१, उपांशुत्वं B^२ B^३.

(२) इष्टे B^१, इष्टः B^२ B^३.

(३) हवींष्येके B^१.

(४) त B^१.

पित्र्योपसदः सतन्त्राः ॥ १० ॥

एताः^१ समानतन्त्रेणोपांशु भवन्ति । एतासां तन्त्रोपांशुत्वे
 “आवह देवान्यजमानाय”, “आवह जातवेदः सुयजायज्ञ” (१।३)
 इत्येतयोरावहशब्दयोरुपांशुत्वमेव । ‘कस्मात् । कदाचिदपि देवता-
 सम्बन्धाभावात् । “अन्येषामप्युपांशूनामावह” स्वाहाऽयाद् प्रिया
 घामानीदं हविर्महो ज्याय इत्युच्चैः” (१।३) इत्यावहादीनामु-
 च्चैष्टुविधानं देवतासम्बन्धानामेवेति । स्विकृति “यक्षदमे-
 होतुः” (१।६) “यक्षत्त्वं महिमानम्” (१।६) इत्येतयोरयाद्-
 शब्दविकारत्वादुच्चैष्टुमेवेति । यथा “आदद्वयसत्करदिति” (३।८)
 एवमादीनामेकवचनान्तानां यद्विहितमुपांशुत्वं तेषां^२ द्विवचनबहुवच-
 नान्तत्वेऽपि तद्वत्त्वेव, तद्वदिहापि पित्र्यायां “देवा आज्यपा आज्यम-
 जुषन्त” (१।९) इत्यत्राज्यशब्दस्येदंहविःस्थानीयत्वादुच्चैष्टुमिति ॥

पौनराधेयिकी च प्रागुत्तमादनु- याजात् ॥ ११ ॥

प्रागुत्तमादनुयाजादिति वचनात्सूक्तवाके तान्त्रिकाणां देव-
 तानां पूर्वमुपांशुमप्युक्तानामप्युच्चैष्टु भवति ।

(१) B^१; ताः B^२ B^३.

(२) B^१, -तन्त्रेणो- B^२, -तन्त्रेणो- B^३.

(३) B^१; इत्यावहना- B^२ B^३.

(४) तेषां omitted in B^१.

तत्रैतत्स्यात् । “यथावाहितमनुद्धृत्य देवताः” (१।५) इति वचनादावाहनोपांशुप्रयुक्तत्वाच्चान्विकाणां देवतानां सूक्तवाकेऽप्युपांशुत्वमेव भवतीति ।

तत्र । कथम् । “यथावाहितमनुद्धृत्य देवताः” इत्यस्य वचनस्यान्योऽर्थः । तस्य प्रयोजनं प्रागुक्तम् । स्वरस्तु तत्र यथावाहितमेव भवतीत्येतदवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा प्रकृतावपि मन्द्रस्वरेणावाहितत्वाद्यथावाहितमिति वचनात्स्विष्टकृत्सूक्तवाकयोरपि देवतानां मन्द्रस्वर एव स्याद् यथावाहितत्वादिति । सच्च नेष्यते । तस्मान्नायमर्थः । प्रधानहविषि त्वग्न्याधेयहविषो विध्यन्तरेण सूक्तवाक उपांश्वेव भवतीति सिद्धम् ॥

[अपि वा सुमन्द्रतन्त्राः ॥ १२ ॥]

आगूःप्रणववपट्कारा उच्चैः

सर्वत्र ॥ १३ ॥

प्रणवागूर्वपट्कार (१-२) इति आगूर्वपट्कारमणवा इति वा वक्तव्ये आगूर्वपट्कारयोरेकमन्त्रगतत्वात् सहचरितयोर्मध्ये प्रण-

(१)-हविषो B² B³, -हविष इति B¹ .

(२) B² B³, -वाकेऽप्यु- B¹ .

(३) एकमन्त्रगतत्वात् B¹ . एकमन्त्रत्वात् B² B³ .

वस्य निपातनमागूर्वर्षट्कारसम्बन्धस्यानुवाक्याप्रणवस्योच्चैष्ट्वार्थम् ।

अक्रियमाणे तु सर्वत्रग्रहणोऽनन्तरत्वात्पिण्यादिषु तिसृष्वेवार्थं विधिः स्यात् । तन्मा भूत्, कथं सर्वत्र स्यादित्येतदर्थं सर्वत्रग्रहणम् । केचित्तु सर्वत्रग्रहणात्सामिधेनीप्रणवादीनामृच्चैष्ट्वविधानं पश्यन्ते । तस्य ज्ञापकम् “आसीनैः प्रथमामन्वाहोर्षांशु समणवाम्” (२।१६) इत्येवमादिषु समणवग्रहणम् ।

तत्राप्यनेन सूत्रेण प्रणवस्योच्चैष्ट्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं समणवग्रहणमिति तस्योर्षांशुत्वं विदधद् ज्ञापयति—अनुवाक्याप्रणवानामप्यनेनोच्चैष्ट्वमेव^१ भवतीति । इतरथा तत्र प्रणवग्रहणमनर्थकं स्यादिति ॥

तथाग्रयणेऽयम् ॥ १४ ॥

तथाशब्दः प्रकारवाची । तेनैव प्रकारेणोच्चरित्यर्थः । प्रथमं हविरैन्द्राग्रं वाग्नेन्द्रं वोच्चैर्भवतीति । श्यामाकेष्ट्यां तु सोमस्यैकस्य सर्वताऽप्युच्चैरेव भवति । कुतः । “आचन्तवदेकस्मिन्”

(१)-स्य निपातन-B^२, -स्य निपात-B^१; -स्यानिपातन-B^३.

(२)-स्योच्चैष्ट्वार्थम् (with marks like --- on-च्चै-) B^१ -स्योर्षार्थं B^२ B^३.

(३) सर्व-B^२ B^३;

(४) तस्य ज्ञापकमासीनः B^२ B^३; ज्ञापकमानिनः B^१,

(५) अनेनोच्चैष्ट्वमेव B^१; अनेनैषोच्चैष्ट्वमेव B^२ B^३.

(अष्टाध्यायी १।१।२१) इति । ननु मो एषा परिभाषा । क व्याकरणो उक्ता इहापि भवतीति । उच्यते । भवति । किं कारणम् । आचार्येण तु पाणिनिना न्यायमवेक्ष्य कृता सा परिभाषा लोकवत् । यथा लोके प्रथमगर्भेणैव हता बालेत्येकस्मिन्नेव गर्भे प्रथमशब्दः प्रयुज्यते, अन्यत्र तु द्वितीयं तृतीयं दृष्ट्वा । तद्वदिहाप्येकस्मिन्नग्रय-शब्द' उपपद्यत एव ॥

आहार्यस्तु प्राणसन्ततः प्रणवः पुरो-
नुवाक्यायाः ॥ १५ ॥

आहार्यः । अधिकमाहर्चव्य' ऋगन्तविकारे । तस्मादिह 'स्व-
रादिमृगन्तम्' (१।२) इत्येतन्नै भवति । सर्वामृचं निरवशो-
पेणोक्त्वा पुनः प्रणवः' कर्त्तव्य इति । उदाहरणम् "वयं स्याम
पतयो रयीणाम् । ॐ" (ऋ० १०।१२१।१०) एतदादिषु ।

पुरानुवाक्याया इत्यनु'व्यमाने विशेषेण' विधानात्तन्त्रोपांशुषु

(१) एकस्मिन्ग्रयशब्द B¹; एकस्मिन्नेव शब्दो B²; एकस्मि-
न्नेव शब्दे B³.

(२) B¹; अधिकं हर्तव्या' B², अधिकर्तव्याः । B³.

(३) B¹; एवं न B² B³.

(४) B¹; प्रणवः omitted in B² B³.

(५) B¹; इत्यु-B² B³.

(६) B² B³; विशेषेण-B¹.

१८ आ०

सामिधेनीप्रणवानामप्युपांशूनां सतामप्ययं' विधिः स्यात् । तन्मा भूदित्यनुवाक्याग्रहणम् ।

ये पुनः सामिधेनीप्रणवानामप्युच्चैष्ट्वमिच्छन्ति तेषामपीह पुरोनुवाक्याग्रहणात्सामिधेनीप्रणवेष्वर्यं विधिर्न भवति । तथा सत्पुपसस्तु "यो नो नेदिष्ठमाप्योम्" (ऋ० ७।१५।१) इत्यत्र प्रणव ऋगन्तविकारे भवति । तस्मादोकारस्याङ्गभावाद्दोकारस्योच्चैष्ट्वादस्याप्युच्चैष्ट्वं भवति । तस्माद् "यो नो नेदिष्ठमाप्यम्" इत्येतावदुक्तत्वाप्योमुच्चैः कुर्वन्ति ॥

तथाऽऽगूर्वपदकारौ याज्यायाः ॥ १६ ॥

याज्याग्रहणं प्रैपादेर्मा भूदित्येतदर्थम् । यथा प्रैपादिरस्यागूर्व (१) घर्मे लभेतेति "प्रैपादिशगुरः स्थाने" (३।८) इत्यत्र विभावयिष्यामः ॥

(१) अप्ययं B¹; अय्ययं B² B³;

(२) अप्युच्चै-B² B³; उच्चै-B¹.

(३) आप्योम् B² B³; आप्यम् B¹.

(४) ऋगन्तविकारे B¹; ऋगन्ते विकार्ये B²; ऋगन्तविकार्ये B³.

(५)-भावा-B¹; भावामावा-B² B³.

(६) उक्तत्वाप्योमुच्चैः B¹; उक्तवोच्चैः B² B³.

(७) याज्याया B³ (lacuna in B²).

(८) B³ B¹; अस्यागूर्वमे B².

(९) लभेतेति B² B³; लभतेति B¹.

तन्त्रस्वराण्युपांशोरुच्चानि ॥ १७ ॥

यत्र सुमन्द्रेण^१ तन्त्रं नैमित्तिकं वा भवति तत्रावहादीनामत-
न्त्रत्वात्तन्त्रस्वरो न प्राप्नोति । आह-कृतो न तन्त्रत्वं तेषामावहादीनां
भवतीति । उच्यते । यत्सकृदेव प्रयुज्यमानं सर्वेषां प्रधानानामुप-
करोति दीपवत् । यथा दीप एकः सन् बहूनामपि नायकानामेकत्र
समवेतानां स्वार्थप्रकाशं^२ साधयति तद्वत्^३ तन्त्रेणापि भवितव्यम् ।
आचार्योऽपि वक्ष्यति “तन्त्राणां व्यापित्वात्” (१२।१०) इति ।
तस्माद्व्यापि तन्त्रमित्यवगम्यते । यत्तु प्रति प्रधानमावर्तते गन्ध-
माल्यादिवत् स आवापः । यस्मादावह स्वाहायाल्लिति^४ प्रतिदेवत-
मावर्तते तस्मात्तेषामतन्त्रत्वम्^५ । अतन्त्रत्वाच्च तन्त्रस्य यः स्वरो
विहितः स एतेषां न प्राप्नोति । तथा सति “आतो मन्द्रेण” (१।१५)
इत्येवमादयः प्राकृता एव स्वराः प्राप्नुवन्ति । तस्मात्तेषाम-
तन्त्राणां^६ सतामपि तन्त्रस्वर एव प्राप्नुयादित्येतदर्थं वचनम् ।

आह । फानि पुनस्तानि उपांशोरुच्चानि । उच्यते । “अन्येषा-
मप्युपांशुनामावह स्वाहायाद् प्रिया धामानीदं इविर्महो ज्याय इत्युच्चैः”

(१) सुमन्द्रेण B² B³; सुमंद्रेण B¹.

(२) B¹; स्वार्थं प्रकाशय B², स्वार्थप्रकाशय B³.

(३) तद्वत् omitted in B².

(४) B¹; स्वाहादि B² B³,

(५) B¹; अतन्त्रत्वम् । omitted in B² B³,

(६) तेषामतन्त्राणां B¹; तेषां मंत्राणां B² B³.

(१।३) इत्यत्रोक्तानि च “आगूःप्रणववपट्काराः (!+उच्चैः)
सर्वत्र” (२।१४) इति च ॥

मन्द्राण्युपांशुतन्त्राणाम् ॥ १८ ॥

तन्त्रोपांशुषु पूर्वेण वाक्येनावहादीनापप्युपांशुत्वं प्राप्नोति । अ-
थवा तेषामुच्चैष्ट्वस्य प्रतिपदविधानादुपांशुत्वं निवर्तेत^१, प्राकृता
वा^२ स्वराः प्राप्नुयुः “आतो मन्द्रेण” (१।२५) इत्युक्ताः । तदु-
भयं नेष्यते । तस्मादेतद्वचनपारम्भ्यते “मन्द्राण्युपांशुतन्त्राणाम्” इति ॥

(इति द्वितीये चतुर्दशी कण्डिका)

(१) आगूः B^१; आगूः B^२ B^३.

(२) निवर्तेत B^२ B^३, न वर्तेत B^१.

(३) वा B^१, एव B^२ B^३.

(४) त-B^२ B^३, य-B^१.

अथ द्वितीये पञ्चदशी काण्डिका

प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितोऽग्निमन्थनीया अ-
न्वाह पश्चात्सामिधेनीस्थानस्य पदमा-
त्रेऽवस्थायाभिहिङ्कृत्य ॥ १ ॥

“पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्याम्” (२।१४) इत्यत्र पूर्वद्युर्ग्रहणा-
देवापरेद्युर्वैश्वदेव्यां भवितव्यमित्यदिब सिद्धेऽपि पुनरिह प्रात-
र्ग्रहणं नियमार्थम् । कथम् । पूर्वमिष्ट्यादिषु पर्वग्रहणेन पर्व
प्रतिपदा उमे अपि गृह्येते इति । तस्मादिहाप्युभयोः प्राप्तयोः प्रति-
पद्येव वैश्वदेवी कर्त्तव्या न पर्वणीति नियमार्थं प्रातरित्युच्यते ।
तस्मात्पर्वणि वैश्वानरपार्जन्ये इति (१=न्येति)* सिद्धम् ।

प्रेषित इति वचनं वैराजस्तोत्रे हिङ्कृत उद्गातुर्दक्षिण ऊरौ

(१) -देव्या B² B³; -देवो B¹.

(२) -तस्य-B¹; -तस्यार्थ-B² B³.

(३) पूर्वम् omitted in B² B³.

(४) पर्व B¹; पूर्व B² B³.

(५) प्राप्तयोः omitted in B¹.

(६) B¹; प्रतिपद्येतैव B² B³.

(७) -पार्जन्ये इति B¹ B², -पार्जन्यो इति B³.

(८) विराज-B².

शक्तेनाग्निं^१ मन्यतीत्यत्र सम्प्रैषाभावादग्निमन्यनीया मा^२ भूवन्निति
प्रेषितग्रहणम् । अथवा^३ प्रातरिति निमित्तोपदेशादप्रेषितोऽपि प्रात-
रनुब्रूयात्तन्नित्यर्थम् ।

पदमात्र इति मात्रशब्दः समीपवाची । पदादीपन्त्युनेऽधिके-
वा नास्ति दोष इति ॥

[अभित्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी
च नस्त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणा-
मर्धर्चं शिष्टारमेदा सम्प्रैषात् ॥ २ ॥]

अन्यत्राप्यन्तर्कचोऽवसाने ॥ ३ ॥

अन्तर्कचः ऋद्ध्मध्य^४ इत्यर्थः । अन्तर्कच इति वचनाद्वर्गे
“ऋचसृचमनवानमुषत्वा प्रणुत्यावस्येत्” (४।६) इत्यत्राऋद्ध्म-
ध्यावसानादयं^५ विधिर्न भवति ॥

अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि

(१) B^१; शक्तेर्नाग्नि B^२ B^३.

(२) मा omitted in B^३.

(३) अथवा B^१; अथ B^२ B^३.

(४) B^१;—मध्यमे B^२;—मध्यामे B^३.

(५) अऋद्ध्—B^१; ऋद्ध् B^२ B^३.

(६) —सानादय B^२ B^३;—सानं अयं B^१.

न्यात्रिणामेति सूक्तमावपेत पुनः पुनः .

राजन्मनः ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नेवावसानं इति नियमार्थम् । कथम् । जाते श्राविते तु पुनरनुगमनं भवतीति^१ चेत्, पुनर्मन्यने यदि चिरं जायेत तदापि पुनर्नावपितव्यम्^२ । अथवा प्रकृतिरियमाचार्यस्य यत्रावसानद्वयं मणवेनानन्तर्हितं सन्निपतति तत्र यत्नान्तरं^३ करोति । यथा “पष्ठ्यां त्रिरवस्येदर्द्धचैर्द्धचैः” (५।१०) इति । एतस्मिन्नक्रियमाणो^४ ऽप्यर्द्धचैर्द्धचैः^५ अवसानमाप्नातमेव^६ सिद्धम् । तथापि द्रवीत्येव । तद्वदिहापीति न^७ दोषः ।

सूक्तग्रहणोऽक्रियमाणो^८ पादग्रहणाद्व्यभवति । तन्मा भूदिति सूक्तग्रहणम् । आह । यद्येवमग्ने^९ हंसीति हीनपादग्रहणं^{१०} मेव

(१) B^१, तस्मिन्नेवावसान B^२ B^३.

(२) भवति B^३, भवात् B^२.

(३) -तव्या B^३.

(४) B^१, यत्नान्तरं B^२, यत्नान्तर्हितं B^२

(५) -अक्रियमाणे B^१, -न् क्रियमाणे B^२ B^३.

(६) अर्द्धचैर्द्धचैः B^१, अर्द्धचैर्द्धचैः B^२.

(७) आप्नातं एव B^२, आप्नात एव B^१

(८) इहापीति न B^१, इहापि ति B^२.

(९) -स्यर्द्धचैर्द्धचैः ऽपि to-माणे omitted in B^३.

(१०) यद्येवमग्ने B^१, मध्येऽग्नि B^२, मध्येग्ने B^३.

(११) -पादग्रहणं-B^१, -पादग्रहणं-B^२ B^३.

कर्त्तव्यम्, यथा' "अग्ने हंस्यग्निं हिन्मन्तु नः" (४।१३) इति । तद्वदिहापि । उच्यते । समस्तपादग्रहणं प्रथमे पर्याये समाप्ते वा यद्यभिर्जायेत तदा सूक्तस्य खण्डितस्याप्यावापो भवतीति ज्ञापनार्थम् । इतस्था सकृदप्यसमाप्त एव यदि जायेत तदा सूक्तस्य सद्वत्समापनं कर्त्तव्यमिति कृत्वा शेषं समापयेदेव । तन्मा भूदिति समस्तपादग्रहणम् ।

आह । एतस्माद्यत्नाद्वत्तेऽपि सूक्तसमापनं नैव भवति । कुतः । "जातं श्रुत्वानन्तरेण प्रणवेन शिष्टमुपसन्तनुयात्" (२।१५) इति वचनात् । उच्यते । एतस्य द्वितीयादिषु पर्यायेषु कृतार्थत्वात् प्रथमे पर्याये सूक्तशेषस्य समापनमेव स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं समस्तपादग्रहणम् ।

आजन्मन इत्यनुच्यमाने जातेऽपि व्यग्रतयाऽध्वर्युर्यदि संम्रैषं न द्रूयात्तदा औं संम्रैपादावपनं च^३ भवति । तन्मा भूत् । जात एव विरमेदित्येतदर्थमाजन्मन इत्युच्यते ।

पुनःपुनरित्यनुच्यमाने सकृदेवावसानं स्यात् । तन्मा भूदिति पुनःपुनरिति वचनम्^४ ।

(१) B^१; तथा B^२ B^३.

(२) B^१; आ omitted in B^२ B^३.

(३) B^१; च omitted in B^२ B^३.

(४) वचनम् B^१, उच्यते B^२ B^३.

आह । यचेतम् (१=यवम् or एतद्), एवं न कर्त्तव्यम् ,
आ जन्मन इति सिद्धत्वादिति । उच्यते । नैतावता पुनःपुनरावृत्ति-
र्भवति । आ जन्मन इति वचनात्तु शनैः शनैर्विरम्य सकृदेवावपनं
स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

अथवा (१+पुनः) पुनरित्यनुच्यमाने आ जन्मन इति वचना-
सूक्तादुचरा' अस्थुच आवपेत् । तन्निवृत्त्यर्थं पुनः पुनरित्युच्यते ।
सूक्तग्रहणादुचरासामारम्भो न भवतीति चेत्, तत्र । सूक्तग्रहणं
त्वन्या'म् । पादग्रहणाद्वि प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थमिति ।

आह । एवमपि पुनः पुनः सूक्तमावपेतेत्येतदुभयमपि न वक्त-
व्यम्, सूक्तमावर्त्तयेदित्येवमेव वक्तव्यम् । यथा “ईळेयावीयमाव-
र्त्तयेदा तमसोपघातात्” (४।१५) इति । उच्यते । नैप दोषः ।
तत्र तु ईळेयावीयस्य पूर्वमपि विद्यमानस्यावृत्तिमात्रमेव विधीयते ।
इह तु पुनः पुनरग्ने हंसीत्येतस्य सूक्तस्य पूर्वमविद्यमानस्य प्राप्तश्च
तस्यैवावृत्ते(१=त्ति)त्येतदुभयं विधेयम् । तस्मादेवमुभयोरतुल्य-
त्वादिव पुनः पुनरावपेतेत्युभये(१)त्युच्यते ॥

जातं श्रुत्वानन्तरेण प्रणवेन शिष्टमुप-
सन्तनुयात् ॥ ५ ॥

(१) उत्तरा B², उत्तरात्-(sic) B¹.

(२) पुनरित्यनुच्यमाने आ जन्मन to-र्थं omitted in B³

अनन्तरे'खेत्येतावत्येवोच्यमाने प्रणवेनेत्यनुच्यमाने यदा प्रथ-
मेऽर्द्धे जातः स्यात्^१ (१=जातस्य) श्रावणं तदानन्तरेण्येति . .
नात् प्रथमेनैवार्द्धेन शिष्टस्योपसन्तानः^२ स्यात्, उपसंतानवचनेन
गतेऽपि प्रणवो भवतीति^३ । तन्मा भूत् । योऽनन्तरः पूर्वप्रसिद्धः
तेनैवोपसन्तनुयादित्येतदर्थं प्रणवग्रहणम् ॥

शिष्टेनोत्तराम् ॥ ६ ॥

इयमपि प्रकृतिराचार्यस्य यत्र तु संज्ञान्तद्वयस्यावसानेनानन्तरि
तस्य संनिपातो भवति तत्र यत्नं करोति । यथा “उपसंतनुयावेक-
पदा । ताभ्यश्चोत्तराः” (६।५) इति । तद्वदिहापीति ॥

[उत ब्रुवन्तु जन्तव आयं हस्तेन खा-
दिनमित्यर्धर्च आरमेत् ॥ ७ ॥]

[प्र देवं देववीतय इति द्वे अभिनामिः
समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना तं म-

(१) अनन्तरे-B^१.

(२) जातः स्यात् B^१; जातः स्या B^२; जातेः स्या B^३.

(३)-नातः B^१; तान B^२; तानं B^३.

(४) उपसन्तानवचनेन (-वचने वचनेन B^२) गतेऽपि प्रणवो
भवतीति B^२ B^३; उपसन्तान्य गते प्रणवो भवतीति (with marks
of doubt on-श्च-and ही) B^१.

र्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा
इति परिदध्यात् ॥ ८ ॥]

सर्वत्रोत्तमां परिधानीयेति विद्यात् ॥ ९ ॥

पशुबहुत्वे' परिष्यपणीयायां त्रिरुक्तायां पुनरपि परिष्यप-
णीयायाः संप्रैषवशादावृत्तौ तत्रापि त्रिर्घूयादित्येतदर्थमेतद्वारभ्यते ।
इतरया अनुवचनमसमाप्तमिति कृत्वा पूर्वं परिष्यपणीयायां सकृदेव
ब्रूयात् । तन्मा भूत् । पूर्वं त्रिरेव घूयादित्येतदर्थम् ॥

[धार्ये ॥ १० ॥]

[विराजौ ॥ ११ ॥]

नव प्रयाजाः ॥ १२ ॥

प्रागुत्तमाच्चतुर आवपेत ॥ १३ ॥

चतुरः प्रयाजानावपेतेत्येवमुच्यमाने नवत्वे सिद्धे पुनर्नवेति
वचनं वरुणप्रघासादिषु प्रयाजानुयाजानां नवत्वमनित्यमित्येतद-
र्थम् । तस्मात्तत्र पञ्च^३ प्रयाजा अपि विकल्पेन भवन्ति ॥

[दुरो अग्न आज्यस्य व्यन्तूपासानक्ताम

(१) तु added in B¹.

(२) म-deleted in B³.

(३) B¹, पञ्च omitted in B² B³.

आज्यस्य वीतां दैव्या होताराम्
 आज्यस्य वीतां तिस्रो देवीराम्
 आज्यस्य व्यन्त्विति ॥ १४ ॥]

[अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा
 मरुतः स्वतवसो विश्वेदेवा द्यावा-
 पृथिवी ॥ १५ ॥]

[आ विश्वदेवं सत्पार्तिं वाममद्य सवि-
 तर्वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयं शुक्रं ते
 अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेहवः स्वतवसः
 प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति ॥ १६ ॥]

[नवानुयाजाः ॥ १७ ॥]

[पद्वर्चं प्रथमात् ॥ १८ ॥]

[देवीर्द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु ।
 देवी उपासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य
 वीताम् । देवी जोष्ट्री वसुवने वसुधे-
 यस्य वीताम् । देवी ऊर्जाहुती वसुवने
 वसुधेयस्य वीताम् । देवा दैव्या हो-
 तारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ।

देवीस्तिष्ठास्तिष्ठो देवीर्वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तिवाति ॥ १९ ॥]

अनुयाजानां सूक्तवाकस्य शंयुवाकस्य
वोपरिष्ठाद् वाजिभ्यो वाजिनमनावा-
ह्यादेशम् ॥ २० ॥

वाजिभ्य इति सिद्धेऽपि वाजिनमिति वचनमन्यस्य कर्मसमु-
दायस्य संज्ञार्थम् । तच्च संव्यवहारार्थम् । “आश्वमागमभृति वाजि-
नान्ता” (६।१४) इत्येवमादिष्वपि भक्तृशान्तं सर्वमिदं कथं
स्यादिति । इतरथा चोदनाभेदा (१=-द) इति कर्मान्तरमिति कृत्वैतद्वि-
धानमन्यस्मिन्वाजिने न प्राप्नुयात् । तत्र “अदृष्टादेशे नित्ये” (२।१)
इति याज्यानुवाक्ये एव प्राप्नुयाताम् । तन्मा भूत्, इहोक्तं सर्वं
कथं प्राप्नुयादिति, आदेश इति वचनमुक्तप्रयोजनम् ॥

[शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजे
वाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वलुरनवानं
याज्याम् ॥ २१ ॥]

अग्ने वीहीत्यनुवषट्कारो वाजिनस्याग्ने
वीहीति वा ॥ २२ ॥

(१)-शान्तं B^३, -शान्त B^२, -शार्थ B^१.

(२) सर्वं B^१, सत्त्वं B^२, सद्वत्त्वं B^३.

अनुवपट्कारस्योर्ध्वश्रुनवानमित्येतन्न भवति । कुतः । यद्यनु-
वपट्कारस्याप्युर्ध्वश्रुनवानमित्येतदिष्टं स्यात्, अनुवपट्कारमपि
विधाय पश्चादेतदवच्छेत् । यस्मादेवं नोच्यते तस्मादनुवपट्कार-
स्योर्ध्वश्रुता न भवति ॥

यत्र क्व चैकसंप्रैपे द्वौ वपट्कारौ सम-
स्तावेव तत्र द्विरनुमन्त्रयेत् ॥ २३ ॥

हैकसंप्रैप इत्यध्वयोरेव संप्रैपसंप्रत्ययो न मैत्रावरुणस्य ।
कुतः । मैत्रावरुणसंप्रैपचोदने नैव कचिदपि संप्रैपचोदनात्
तस्माद् द्विदेवत्ये “(१३)न्द्रमृतावैानम्” (१) इत्यत्र यद्यपि
मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति तदाप्यध्वर्युसंप्रैपस्यैकत्वात्समस्तानु-
मन्त्रणमेव कर्त्तव्यम् । किञ्चान्यत्, यत्रैकसंप्रैप इति सिद्धेऽपि
कच ग्रहणमप्येतदर्थमेव, यत्रान्यतरस्यानेरुसंप्रैपत्वमन्यतरस्यैक-
संप्रैपत्वमित्युभयं भवति, तथाप्येकसंप्रैपकार्यमेव कथं स्यादित्येत-
दर्थं क च ग्रहणमिति ॥

न चागूरुत्तरस्मिन् ॥ २४ ॥

(१)-चोदनात् B¹; -चोदना B² B³.

(२) द्विदेवत्येन्द्रं श्रुत्य-B² B³; द्विदेवत्येन्द्रं-B¹.

(३) समस्तानुमन्त्रणमेव B² B³, समन्त्रणमेव B¹.

(४) त-B² B³; य-B¹.

ऐन्द्रवायवे “एकागुरे” (५।५) इत्येवोत्तरस्मिन्नागुरः
प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्न चागूरि^१त्येतदनुवपट्कारार्थमेव क्रियते ।
आह । एवं चेत्तन्न^२ वक्तव्यम् । कुतः । अनुवपट्कारस्य याज्या-
संज्ञाभावादेव याज्यादौ विहिता नैवागूः^३ प्राप्नोति । उच्यते ।
सत्त्वमेतत् । इदं तु प्रयोजनम् । अनुवपट्कारे च कथं^(१) याज्याधर्मा-
यामन्येषामेकश्रुतियाज्यान्तप्लुतपट्काराणां प्राप्तिः कथं स्यादि-
त्येतदर्थम् ॥

अथवा एतेषां वाक्यानामपरां योजनां वक्ष्यामः ।

अग्ने वीहीत्यनुवपट्कारो वाजिनस्याग्ने
वीहीति वा ॥ २२ ॥

अग्ने वीहीत्यनुवपट्कारश्चेत्युच्यमाने^४ (१) । वाजिनस्याग्ने
वीहीति वेति ।

आह । अनुवपट्कार इत्येतयोः संज्ञा उताहो अर्थ^५ कृतिरिति^६ ।

(१) न चागूरि-B^१; न चागु (-हुं for-गु-in B^३) इत्येत
स्मिन्नि (-नि in B^३) B^२ B^३.

(२) एतन्न B^१.

(३) नैवागुरः B^१.

(४) -धर्मा-B^२; -धर्मा-B^३, -कर्म-B^१.

(५) B^१, -वपट्कारे उच्यते B^२ B^३.

(६) अर्थ-B^२ B^३, अर्था-B^१

(७) -रिति omitted in B^१.

यदि संज्ञा स्यादेकश्रुत्यन्तप्लुत्यादयो याज्याधर्मा न प्राप्नुवन्ति ।
 पुनरन्ते^१ वपट्कारश्चेति । उच्यते । अथा (१=अर्थ) कृतिरेषा^२ ।
 कथम् । पूर्वकृतं वपट्कारं पुनरपि कारयतीत्यनुवपट्कार इति । कथम् ।
 एताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वितीयो वपट्कारः कर्त्तव्य इत्येवमेतौ मन्त्रौ
 याज्यास्थानीयौ भवतः । तेन याज्याधर्माः प्राप्नुवन्ति । पुनरन्ते
 वपट्कारश्चेति । तत्र कश्चिद् घृयात् किं वपट्कारस्य याज्या
 करणभूतेति । उच्यते । करणभूता यथा श्रुतौ^३ “नर्तुमैषैः^४ वपट्-
 कृत्यम्” इति । ततश्च गम्यते याज्यास्थानीयापेताविति । पदयं
 न चागूरुत्तरस्मिन्निति आगुरः प्रतिषेधं करोति तज्ज्ञापयति याज्यैवे-
 यमिति । इतरथा यद्यनुवपट्कारो याज्या न स्यात्तस्मिन्नागुरः
 प्रतिषेधोऽपार्थकः स्यात् । कुतः । अत्राप्तत्वात् । तस्माद्याज्यैवेति
 सिद्धम् ॥

यत्र क्व चैकसंप्रैपे द्वौ वपदकारौ सम-
 स्तावेव तत्र द्विरनुमन्त्रयेत् ॥ २३ ॥

अत्र केचिदैन्द्रवायवग्रहे समस्तानुमन्त्रणं कुर्वन्ति । कुतः ।

(१) अन्ते B^१; अन्तरा B^२ B^३.

(२) एषा B^१; एतेषां (-या B^३) B^२ B^३.

(३) यथा श्रुतौ B^१; यथाश्रुति B^२ B^३.

(४) प्रैपे-B^१.

(५) ततश्च B^२ B^३, तच्च B^१.

अध्वर्युप्रैषैक'त्वादेकसम्प्रैषक' इति वदन्तः । तन्न । कुतः । याज्या-
या धर्मभेदात् । कथम् । काश्चिद् याज्या अध्वर्युसंप्रैषेणोज्यन्ते,
काश्चित्पुनः "अध्वर्युप्रैषितो (१ + मैत्रावरुणः प्रेष्यति । प्रैषैर्) होता-
रम्" (३।२) इति मैत्रावरुणप्रैषेणोज्यन्ते । यस्मान्मैत्रावरुणो न
द्विःप्रैषितो यजति तस्मात्पृथगनुषन्त्रणेन भवितव्यमिति किञ्चान्यत् ।
आचार्यमवृत्तिश्च ज्ञापयति तत्रैन्द्रवायवे एक'संप्रैषत्वं न भवतीति,
यदयम् "न चागूरुत्तरस्मिन्" (२।१५) इत्यागुरः प्रतिषेधे
सिद्धेऽपि "एकागुरे" (५।५) इति ब्रवीति । तस्मात्सिद्धम् ॥

वाजिनभक्षमिळामिव प्रतिगृह्योपह्वमि-
च्छेत ॥ २५ ॥

अध्वर्य उपह्वयस्व ब्रह्मक्षुपह्वयस्वामीदुप-
ह्वयस्वेति ॥ २६ ॥

यज्जलिना प्रतिगृह्येत्येवमुच्यमाने सिद्धेऽपि इळामिवेति वच-
नमास्पसंमितां प्राणसंमितामित्युच्यमानमपीळात्स्वयं स्यादित्ये-

(१)-प्रैषैक-B^२ B^३, प्रैषक-B^१.

(२) एकसम्प्रैषक B^३, एकसम्प्रैषक B^२, पर संप्रैषक B^१.

(३) मैत्रावरुणेन B^१, मैत्रावरुणो B^२ B^३

(४) यजति B^२ B^३; यजतो हि B^१.

(५)-वायवे एक-B^१, वायवैक-B^२ B^३.

तदर्थमिच्छामिवेत्युच्यते । इच्छामिवेति वचनात्स्पृष्टोदकं^१ प्रतिगृह्णाति ॥

केचित्तु^२ यजमान उपह्वयस्येति चान्ते पाठ^३मिच्छन्ति ॥

[यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वा मे अपि
गच्छति यद्वा जायते पुनः । तेन मा
शिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु । तस्य
ते वाजिपीतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षया-
मीति प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ २७ ॥]

एवमध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रः ॥ २८ ॥

एवमध्वर्युरित्यध्वर्युभक्षणविधानं क्रमार्थम् । अध्वर्युणा भक्ति-
तेऽपि ब्रह्मा भक्षयेदिति । अथवा अध्वर्यवे उपह्वं दद्यादित्ये-
तदर्थम् । कथं देयमिति चेद्यथा तस्मादुपह्वः प्राप्तो होत्रा तथैवेति ।

[यजमानः प्रत्यक्षम् ॥ २९ ॥]

इतरे च दीक्षिताः ॥ ३० ॥

यजमानादितरे ये होत्रादयश्च दीक्षिताः^४ प्रत्यक्षं भक्षयेयुरि-

(१) स्पृष्टोदकं B^१, कथं B^२ B^३.

(२) केचित्तु B^२ B^३, केचित् B^१.

(३) पाठ-B^१; त-B^२ B^३.

(४) दीक्षिताः B^१; दक्षिणतः B^२ B^३.

ति । यजमानत्वादेतेषां प्रत्यक्षभक्ते सिद्धेऽपि पुनर्विधानमार्त्वि-
ज्येन प्राप्तं प्राणभक्तं (१ = क्षणं) होत्रादीनां मा भूदिति ।
एतदेव ज्ञापकं दीक्षितानामप्यार्त्विज्यव्यापृतानामप्यार्त्विज्यया-
जमानयोर्विरोधे आर्त्विज्यमेव बलीय इति ॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा चातुर्मास्यव्रतान्युपेयात् ॥ ३१ ॥

चातुर्मास्यग्रहणं यावच्चातुर्मास्यानां परिसमाप्तिस्तावदेतानि
व्रतानि धारयितव्यानि कथं स्युरिति । अथवा चातुर्मास्येष्वेव तानि
भवन्ति नान्यत्रेति । इतरथा “अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्व्रतचार्या होमात्”
(२।२) इत्यत्रापि केशान्निवर्चनादीनि प्राप्नुयुः । तस्या भूदिति
वचनम् ।

व्रतानीति वचनं निवर्तनवास (१ = ५) नयो^१रपि व्रतसंज्ञा-
र्थम् । संज्ञाप्रयोजनं “व्रतादिपक्षे व्रतपतये” (३।१३) इत्यत्र ॥

केशान्निवर्तयति ॥ ३२ ॥

श्मश्रूणि वापयति ॥ ३३ ॥

अधः शयीति ॥ ३४ ॥

(१) दीक्षिताना-B¹; दक्षिणतो न-B²; दक्षिणातो न B³.

(२) या-B¹; य- B² B³.

(३) B¹ B² B³ all read वसोयमिति ।

(४)-वास (श B³) नयो-B² B³, -मासनयो-B¹. -

मधुमांसलवणस्त्र्यवलेखनानि वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

केशनिवर्त्तनं नाम ताम्रमयेन क्षुरेण केशानां व्युहनम् । अथः
शयीतेति स्वत्वाशयनप्रतिषेधः । अवलेखनं नाम श्मश्रुवापनं
दन्तधावनं वासःप्रक्षालनं केशमसाधनं गात्रोन्मर्दनाञ्जनादीनि ॥

ऋतौ भार्यामुपेयात् ॥ ३६ ॥

अविशेषेण पूर्वस्मिन्वाक्ये स्त्रीप्रतिषेधस्तस्यायमपवादो द्रष्टव्यः ॥

वापनं सर्वेषु पर्वसु ॥ ३७ ॥

आद्योत्तमयोर्वा ॥ ३८ ॥

सर्वग्रहणम् “आद्योत्तमयोर्वा” (२।१५) इति विधि-
त्सार्यम् । इह वापनमिति केशवापनं विधीयते । यदि “श्मश्रूणि
वापयीत” (२।१५) इति निहितस्य विकल्पार्थम् “आद्योत्तमयोर्वा”
(२।१५) इति वापनग्रहणेन (१ = -णं) स्यात्तदिहैव स्यात्-
श्मश्रूणि वापयीत । सर्वेषु पर्वसु आद्योत्तमयोर्वा—इति । एवं
द्वित्वाप (१ = द्विवापन-) ग्रहणं देतदन्यद्वापनमिति सिद्धम् । तस्मा-
दिह केशवापनं बोधते ।

(१) -प्रक्षालन B² B³, -प्रत्यू (?) नं B¹.

(२) स्त्री-B² B³, स्त्र्य-B¹.

(३) द्वित्वापग्रह-B¹; द्वित्वाग्रह-B², द्वित्वाव (after this
-पन-supplied on margin) ग्रह-B³.

आह । यद्येवं किमेतेन श्मश्रुवापनेन विहितेन श्मश्रुवाप-
नस्यापि केशवापनेऽन्तर्भावादिति । एवं सिद्धेऽपि पूर्वं “श्मश्रूणि
वापयीत” (२१५) इति श्मश्रुवापनस्य मध्यमयोरपि पर्व-
णोर्नित्यत्वात्कर्त्तव्यमेवेत्येतदर्थम् । इतरथा मध्यमयोः पर्वणोः केश-
वापनेऽक्रियमाणे श्मश्रुवापनस्याक्रिया'स्यात् । तन्मा भूत् । मध्य-
मयोः पर्वणोर्यद्यपि केशवापनं न' क्रियेत तथापि श्मश्रुवापनं
कर्त्तव्यमेवेत्येतदर्थं पूर्वं “श्मश्रूणि वापयीत” (२१५) इति
वचनम् ।

इह सर्वग्रहणो न वैश्वदेवादी(१+नि) हवींष्यधि'कृतानि
सर्वाणि गृह्यन्ते । इह केचित्सर्वग्रहणो न हिताग्निनार्धमासे वापनं'
कर्त्तव्यमिति वर्णयन्ति ॥

(इति द्वितीये पञ्चदशी करिडका ।)

(१) -वापनस्याक्रिया B¹, पानतस्य क्रिया B², पातनस्य
क्रिया B³.

(२) न B³; न omitted in B¹ B².

(३) -देवादी हवींष्यधि-B¹; -देव्यादिनि (इति B³) हवि-
B² B³.

(४) B¹; वापनं omitted in B² B³.

अथ द्वितीये षोडशी कण्डिका

पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैः ॥ १ ॥

आह । चातुर्मास्यसंज्ञयैव पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति सिद्धे पुनरिह पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति वचनं न वक्तव्यमिति । उच्यते । वक्तव्यमेव । कथम् । इयं न गौणी चातुर्मास्यसंज्ञेति ज्ञापनार्थम् । यदि गौणी संज्ञा स्यात्, यद्वा' (१) द्वादशवार्षिकेषु चातुर्मास्येषु संज्ञा न प्राप्नुयात् । तथा सति “चातुर्मास्यानि प्रयोक्ष्यमाणः पूर्वेषुर्वैश्वानरशर्जन्याम्” (२।१४) इति “चातुर्मास्यव्रतान्युपेयात्” (२।१५) इति च एवमादीनि द्वादशवार्षिकेषु न^२ प्राप्नुयुः । तन्नेष्यते । इष्यते च तत्रापि तेषां प्राप्तिः । तस्मादेतद्वचनम् ॥

पश्चाद्दार्शपौर्णमासिकाया वेदेरुपविश्य,
प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इह दाश्याः पौर्णमासिकाया^३ इत्यन्यतरेणैव सिद्धेऽपि दार्श-
पौर्णमासिकाया^४ इति वचनं वेदेरभावेऽपि तद्वदुपचारार्थम् । एतेनैव

(१) -यद्वा B^१ B^३; यद्वा य B^१.

(२) न B^१; omitted in B^२ B^३.

(३) दाश्याः पौर्ण (र्णा B^३) मासीयाः B^२ B^३; दार्शायाः पौर्णमासिकाया B^१.

(४) -न्य-B^२ B^३; नं-B^१.

(५) B^१; दशपौर्णमासिका B^३; दशं पू० सिका B^२.

प्रदर्शनेनाग्निहोत्रे “अपरेण वेदिमतिव्रज्य” (२।३) इत्यत्र तद्वदुपचारः कर्त्तव्यः । ए. १-ये-)पां पुनर्ध्वर्युषामाधानात्प्रभृति सकृत्कृतैव वेदिस्त्यन्तं धार्यते, न पुनः पुनः प्रतितन्त्रं धार्यते, तत्र स्वयं सम्पन्नैव वेदिर्भवति ।

वैश्वदेव्यामग्निप्रणयनार्थं प्रेष्यति चेत् तत्राग्निप्रणयनीयामनूच्य^१ (१) इत्येतदर्थं प्रेषित इति वचनम् । अथवा “पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैः” १ (२।१६) इति निमित्तोपदेशादप्रेषितोऽपि पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासेष्वनुग्रायात् । तन्मा भूदिति ।

इहान्वाहेत्यविद्यमानेऽप्यध्वर्योः सम्प्रपेऽनुग्राहीत्यनुशब्दादग्निप्रणयनीयायामनुवचनं भवति ॥

प्र देवं देव्या धियोति तिस्रः । इळा-
यास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक-
देवैरित्यर्थं च आरमेत् ॥ ३ ॥

आह । भरतेत्यधिकपादग्रहणमेव लघुतरं भवति परिभाषा च परिगृहीता भवतीति । उच्यते । एतास्तिस्त्रो विभागेनापि क्रियन्ते

(१) पुनः पुनः B^१ B^२; पुनः B^३.

(२)-प्रणयनीयामनूच्य B^१; प्रणयननियमानूच्या B^२; -प्रणयनो नियमानूच्या B^३.

(३) अधिकपाद-B^२ B^३; अधिकार-B^१.

प्राणसंततं भवतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

एव(१)वचनं यत्राक्षरैः सन्धानं कर्तुं न शक्यते तत्रैवेयं परिभाषा भवति । यत्र त्वक्षरैः सन्धानं कर्तुं शक्यते तत्र स्थानसंक्रमणो विद्यमानेऽपि कथमियं परिभाषा स्यादित्येतदर्थमुच्यते । तस्मात् “मध्यमस्थानेन प्रति प्रियतममित्युपसन्तनुयात्”^२ (४।१५) इत्यत्र प्राणसन्तानो न कर्त्तव्यः ।

ये तु पुनरुच्चस्थानयोरप्येतां परिभाषामिच्छन्ति^३ (१+तै) ब्रुवते । “प्रति प्रियतममित्युपसन्तनुयात्”^४ (४।१५) इत्यत्र मध्यमस्थानेनोत्तमयेति च तृतीयानिर्देशेनैव सिध्यत्युपसन्तानः । “सामिधेनीनामुत्तमेन मणवेन” (१।२) इत्यत्र तृतीयानिर्देशेनैवोपसंतानवचनाद्वेऽप्युपसंतानः क्रियते । तद्वदिहापि सिद्धेऽप्युपसन्तनुयादिति वचनमक्षरैः सन्तानमेव (१)कर्त्तव्यमि(१)त्येतदर्थम् ।

अन्ये तु ब्रुवते । न केवलं तृतीयानिर्देशेनैवोपसंतानः सिध्य-

(१) इयं B^२; एतमियं B^१.

(२) प्रति (followed by blank space) लुयाद् B^१; प्रति० तनुयाद् B^२.

(३) इच्छन्ति B^१; इच्छन्ते B^२.

(४)-लुयाद् B^१; प्रति प्रिय० लुयाद् B^२.

(५) अक्षर-B^१; अन्यनु-B^२.

ति । यत्र षष्ठीनिर्देशो वा "सामिधेनीनाम्" (१।२) इति च, यथा च "तासामुचमेन" (२।१८) इत्यत्रै तासामिति वा, यत्रोपसन्तनुयादिति वचनम्, तत्रोपसन्तानो भवति, न केवलं तृतीया-निर्देशमात्रेणैवेति ॥

उत्तरमभिमनुव्रजन्नुत्तराः ॥ ७ ॥

अग्निविशेषशार्थमुत्तरमिति वचनम् । तस्मादिह द्वावग्नौ मणी-येते इति सूचयति ॥

इमं महे विदध्याय शूपमयमिह प्रथमो
धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्य-
योराद्ये ॥ ८ ॥

एते राजन्यवैश्ययोरानन्तर्ययोगेनाद्ये^१ भवतः । "बहुषु बहूनामनुदेश आनन्तर्ययोग" (२।१) इत्यत्र द्वयोरपि बहुष्वन्त-र्भावादिह राजन्यवैश्ययोराद्याविधानात् परिशेषात् "म देवं देव्या धिया" (२।१६) इत्येषा^२ ब्राह्मणस्याद्येत्यवगम्यते । अस्मादेव

(१)-न केचचिद् (पु० २८१ पं ८-६) to-निर्देशो वा omitted in B^३.

(२) उत्तमेनेत्यत्र B^३; उत्तमेत्यत्र B^१ B^२.

(३) या added in B^१.

(४) एषां B^१.

तासामृचां^१ सवर्णापेक्षत्वादन्यतरस्या ऋच आगमनेऽन्यतरस्या
उद्धारः^२ कर्त्तव्य इति ॥

पश्चादुत्तरस्या वेदेरवस्थाय ॥ ९ ॥

इहाप्युत्तरस्या वेदेरिति घुवन् वेदेर्नानात्वं दर्शयति ।

इहाग्निद्वित्वे “अमे महौ असि” (१।२) इत्येवमादीना-
मन्यभिधाना^३मूहो न कर्त्तव्य इति । कुतः । इहाङ्गारसमूहस्यैव
द्वित्वं दृश्यते, न त्वाहवनीयसंज्ञाया अधिष्ठानदेवताया द्वित्वं
दृश्यत इति । ता (१)अमे महौ असीत्येवमादयः शब्दा^४ देवतामभि-
दधति, नाङ्गारसमूहम् । न च देवताद्वित्वं कदाचिदपि विद्यते ।
तस्मादमूह एवेति ।

“अग्निभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुमूहि” इति एकेपांचिदध्वर्यूणां
द्वित्वसम्प्रैपदर्शनादाहवनीयद्वित्वमिति चेत्, तन्न । तत्र तु प्रणयन-
समिन्धनयोरग्निशब्देनाङ्गारसमूह एवाभिधीयते । कुतः । नक्षाहव-
नीयदेवतायाः प्रणयनं समिन्धनं वा कर्त्तुं शक्यते ।

(१) अवगम्यतेरमादेव तासामृचा (sic) B²; अवगम्यतेस्मा-
देव तासामृचा B³; अवगम्यतस्मादेतासामृचां B¹.

(२) उद्धारः B¹; उत्स्यानः B², lacuna in B³.

(३) अन्यभिधाना-B¹; अन्याधान-B² B³.

(४) शब्दा B¹; शब्द-B² B³.

ग्राह । यद्येवमग्निप्रणयनादिषु सामिधेनीषु चोहः कर्त्तव्यः ।
 एपां^१ द्विवचनेन सम्प्रैपस्तैः सह प्रयोग इति । उच्यते ।
 नैप दोषः । तत्रानूह एव । कुतः । “तस्माद्वचं नोहेत् (५।४)
 इति वचनात् । एपां (१ = येषां) प्रणयनसमिन्धनयोर्द्विवत्स-
 म्प्रैपस्तेषामपि “अग्ने मह्यं अग्नि” (१।२) इत्येवमादयः शब्दा
 देवताम^२ भिदधति । कुत एतद् गम्यते । उच्यते । येषां^३ द्विव-
 त्सम्प्रैपस्तेषामेव वचनम् “वरुणप्रघासेषु यथाप्रकृतं होता कुर्यात्”
 इति न्याये (१ + ना) पि सिद्धमग्निशब्दवर्हिःशब्दौ नोद्याविति ।

उत्तरस्या वेदेरवस्थायेत्यत्र उत्तरस्या (१ + इत्प्) अनुच्य-
 मानेऽपि उत्तरस्यामेव वेद्यामवस्थानं सिध्यति । कुतः । “उत्तर-
 मग्निमनुव्रजन्तुत्तराः” (२।१६) इत्यत्रोत्तरदर्शनादिति । उच्य-
 ते । एवं सिद्धेऽपि पुनरुत्तरस्या इति वचनमुत्तरस्यामेव वेद्यां
 होतुः सम्बन्धप्रसाधनार्थम् । तेन किं सिद्धं भवति । दक्षिणस्यां
 वेद्यां योऽध्वर्युरेव स्तुचावादत्ते^४ अस्माकं मन्त्रैर्नाभिधीयते^५ इति
 सिद्धं भवति । अध्वर्युणां च वचनम् “यदेवाध्वर्युः करोति तदेव

(१) एपां B^१ B^२, एपा B^३.

(२) देवताम-B^२ B^३, देवता अ-B^१.

(३) येषां B^१, यतेषां B^२ B^३.

(४) स्तुचापादत्ते B^१; स्तुची ते B^२, स्तुची ते B^३.

(५) नाभिधीयते B^२ B^३; नाभिधेये ते B^१.

प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करोति” । तस्मात्सुगादापनेऽन्वयुशब्दस्तुक्शब्द-
योरप्यनूह^१ एव ।

अथो (१ = अथोह-) पचे^२ कृह्यानि पदानि वक्ष्यामः—

अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति पञ्च । अग्नी महान्तौ स्यो
ब्राह्मणौ भारतौ । प्रवरणपदानि एकं वा त्रीणि वा पञ्च वा
भवन्ति तेषामूहः । वासिष्ठौ शाक्त्यौ पाराशर्यौ ।

देवेद्ध इत्यादीन्यष्ट । देवेद्धौ मन्विद्धौ ऋषिष्ठुतौ विमानुम-
दितौ कविशस्तौ ब्रह्मसंशितौ^४ घृताहवनी प्रण्याविति । रथीरित्ये-
कम् । रथ्याविति^५ । अतूर्च इत्यादीनि चत्वारि । अतूर्त्तौ होतारौ
तूष्णीं^६ हव्यवाहाविति । अग्ने इत्येकं पदम्^७ । अग्निरिति द्वि(१)^८ । त्व-

(१)-रनूह B^१.

(२) अथो पचे B^२ B^३; अथो घदय B^१.

(३) परा-B^१.

(४) ब्रह्मसंशितौ B^१; ब्रह्मानुशंसितौ B^३; ब्रह्मानुशंसितौ B^२.

(५) रथ्याविति B^१; रथ्याविति B^२ B^३.

(६) तूष्णिर् B^१.

(७) पदम् omitted in B^१.

(८) अग्निरिति द्वि-B^१; अ(अ B^३)ग्निरिति द्वि-B^२ B^३.

It is to be noted that B^१ B^२ B^३ read द्वि-of this
passage as one word with the following त्वम् .

कर्त्तव्यः । यक्षतमग्नेर्होतुः, यक्षतं स्वं महिमानमिति च । यजतां
 कृणोत्वित्येते एव यजतां (?) कृणुतमिति । अतोऽन्यान्यग्न्यभिधानानि
 च घृतवतीपध्वर्युं सुचमास्येषामिति । विश्ववारे इत्यस्य तु समर्थ-
 निगदत्वादूहः कर्त्तव्यः, विश्ववारा इति ॥

उत्तरवेदेस्तु सोमेषु ॥ १० ॥

सोमेष्विति बहुवचनं पशौ पाशुबन्धिकायां वेदेः पश्चादव-
 स्थानार्थम् ॥

निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके
 चिकित्वाग्नि होता होतृपदने विदान
 इति द्वे ॥ ११ ॥

“अमे विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्थं आरमेत्” (२।१६) इत्य-
 ब्राह्मर्चावसाने संमैषांकाङ्क्षणं प्राप्तमपि निहितेऽग्नाविति निमित्तो-
 पदेशान्न भवति । निहितेऽग्नावनुष्मयादेव, न संमैषमांकाङ्क्षेतेति ॥

परिधाय तस्मिन्नेवासन उपविश्य
 भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृजेत् ॥ १२ ॥

(१) होतुः B² B³; होमः B¹.

(२) B¹; पशुबन्धिकाया B² B³.

भूर्भुवः स्वरिति वाचं विमृजेतेत्यत्र वाग्विसर्गे मन्त्रव्यतिरिक्ता
शरीरचेष्टा विद्यते, तथापि मन्त्रस्योपांशुत्वं भवति । तस्य कारणम्
“अपानुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानान्युपांशु” (१।१) इति ॥

अन्यत्रापि यत्रानुब्रुवन्ननुब्रजेत् ॥१३॥

अत्रोक्तमनुब्रुवन्ननुब्रजेदिति । अनुब्रुवन्प्रयोगादनुवचनेष्वेवैयं
परिभाषा नान्यत्रेति । तस्मात् घर्मे^२ “प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेत्”
(४।७) इत्यत्राभिपवन (१ = ए) त्वान्न भवति यद्यप्यनुब्रजतोऽपि ॥

तिष्ठत्सम्प्रैपे तु तथैव वाग्विसर्गः ॥१४॥

तिष्ठतः^३ सम्प्रैपे तिष्ठतैव वाग्विसर्गः कर्तव्यः । सोमप्रवह-
णादीन्पुदाहरणानि ॥

अग्निमन्थनादिसमाना वैश्वदेव्या ॥१५॥

वैश्वदेव्यतिदेशादेवाग्निमन्थने सिद्धेऽपि पुनरिहाग्निमन्थना-
दि(?)ति वचनं शुनासीरोयां(?) वैश्वदेव्यतिदिष्टायां तु^४ अग्निमन्थ-

(१) This Sūtra given as a part of the foregoing
Sūtra in the commentary.

(२) घर्मे B^१; omitted in B^२ B^३.

(३) तिष्ठतः B^२ B^३; तिष्ठत्-B^१.

(४) तु B^१; अपि B^२ B^३.

नस्यानित्यत्वप्रदर्शनार्थम् । अथवा^१ अग्निमन्थनं तन्त्राद् वाद्यमि-
ति प्रदर्शनार्थम् । तस्मादग्निमन्थनादूर्ध्वं स्थानाचमने कर्त्तव्ये इति ।

अथवा वैश्वदेव्याम^२ग्निमन्थनमाहार्यमिति । कुतः । तत्र
वैश्वदेव्यामिति सप्तमीनिर्देशात् । यत्र त्वग्निमन्थनमाहार्यं तत्र
तन्निर्देशं करोति । यथा आतिथ्यायाम् “तस्या^३ अग्निमन्थनम्”
(४।५) इति । ब्राह्मणे त्वग्निमन्थनमातिथ्यायामाज्ञातम् ॥

[हविषां तु स्थाने षष्ठप्रभृतीनामिन्द्राग्नी
मरुतो वरुणः कः ॥ १६ ॥]

[इन्द्राग्नी अवसागतं श्रथद् वृत्रमुत स-
नोति वाजं मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा-
इवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः कया
नश्चित्र आ भुवद् हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताग्र इति ॥ १७ ॥]

प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः ॥ १८ ॥

(१) अग्निमन्थने सिद्धेऽपि पुनरिह added in B^१.

(२) -म-omitted in B^१.

(३) तस्या omitted in B^१.

उपह्वकाले प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयो भवति, न भक्षणे । यदि भक्षणे तृतीयत्वमिष्टं स्यात्, प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयो भक्षयति एव'मवक्ष्यत् । यया "सर्वेषु दीक्षितेषु गृहपतेस्तृतीयोत्तमौ मक्षौ" (४।७) इति । न च तत्र गृहपतिस्तृतीयोत्तमश्चेति । तस्माद्योदनावैषम्यादिहोपह्व एवाभिमेतः, न भक्षणे । भक्षणे चतुर्थ एवेति ॥

संस्थितायामवभृथं व्रजन्ति ॥ १९ ॥

संस्थितायामिति वचनं सम्बन्धकरणार्थम् । सम्बन्धप्रयोजनम्-कुण्डपायिनामयने "नासं वरुणमघासैः" (१२।४) इत्यत्रावभृथस्य प्राप्त्यर्थम् । अथवा य एव तस्या^१ इष्ट्याः कर्त्तारिस्त एवावभृथं व्रजन्तीत्येतदर्थम् ॥

तत्रावभृथेष्टिः कृताकृता ॥ २० ॥

तत्रग्रहणं तत्रावभृथेष्टिरेव कृताकृता, "पादानुदकान्तेऽवधुः" (६।१३) इत्येवमादि कर्त्तव्यमेवेति^३ । एके पुनरिष्ट्या (? =

(१) तृतीयो भक्षयति एव-B^२ B^३; अक्ष इत्येव-B^१.

(२) य एव (? or यय) तस्या B^२; य एषां तस्या B^३; यय पुरुषा B^१.

(३) हि added in B^१.

-ष्ट्य)भावे “पादानुदकान्तेऽवदध्युः” इत्येतदपि न कुर्वन्ति ।
 कुतः । यदि पादानुदकान्तेऽवदध्युरित्येतदादि कर्मेह नित्यमभवि-
 प्यत्तस्य विधानमिहैवाकरिष्यत् । यस्मादिह न विधीयते, तस्मादि-
 ष्ट्यभावे तस्याप्यभाव इति ।

इह सोमेऽवभृथप्रकरणे “समानमत ऊर्ध्वं हृदयशूलेना संस्था-
 जपात्” (६।१३) इत्यत्र दर्शनादिहापि “प्रस्थाप्यन्तः समिधः
 कुर्वते” (३।६) इत्ये (१ + वमादि)^१ समिदाधानान्तमेत-
 र्कृमावभृथाङ्गमपि भवति, न केवलं हृदयशूलाङ्गमेव । तस्मादि-
 हापि तत्कर्तव्यमेवेति । तत्रापि हृदयशूलानुमन्त्रणमच्छावाका-
 दिभिर्न कर्तव्यमेवेति । कुतः । तेषां पञ्चावनधिकृतत्वादिति ॥

तामुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः^२ ॥ २१ ॥

यथा सोमेऽवभृथेष्टिराम्नाता तथैवेह । तेनैव तन्त्रविकारेणे-
 हापि कर्तव्येत्येतदर्थमेवैतदारभ्यते । इतरथा इहावभृथेष्टिरन्येति
 कृत्वाधिकृतं पौर्णमासतन्त्रमेव स्यात् । तन्मा भूदिति वचनम् ।

यद्येवम्, एतत्सूत्रं नारब्धव्यमेव । अवभृथेष्टिरिति संज्ञासा-

(१) इष्ट्या-B².

(२) इह सोमे B² B³; omitted in B¹.

(३) इत्ये (sic) B² B³; इत्येतत् B¹.

(४) For this Sūtra B¹ has तामु० स्यामः; B³ तामुप०
 स्यामः; B² तामूपस्यामः

क० १६ । सू० २०-२१] आश्रयलायनश्रौतसूत्रम् ३०१

मान्पात् । एरुत्रसंज्ञिता (? = त) मन्य (? + त्र) तया^१ संज्ञया
चोगमाने पूर्व (? = र्व) संज्ञितयेव भवति । यया “इलागुपह्य”
(३।६) इत्यत्र पूर्वोक्तमिच्छायामभिधानमन्यत्रापि इजाया भवति ।
तद्वदिहापि ।

तत्रैतत्स्यात् । इयं द (? = न) संज्ञा । अत्रभृथ इष्टिस्वभृथेष्टि
रिति^२ विग्रहं करिष्याम इति । अत्रोच्यते । नायमर्थः । यदि संज्ञा
न स्यात्, तत्रात्रभृथेष्टिरिति वचनमपार्थक्यं स्यात् । तथा सोमेऽपि
“पक्षोसंयामैष्यरित्वावमृथं गजन्ति” (६।१३) इत्यत्रात्रभृथं प्रह-
तेऽपि, पुनरप्याह “अत्रभृथेष्टया तिष्ठन्तश्चरन्ति” (६।१३)
इति । यदि^३ संज्ञा न स्यात्, इष्टया तिष्ठन्तश्चरन्तीत्येतावतात्रभृथा-

धिकारादवभृथेष्ट्या तिष्ठन्तश्चरन्तीति' सिध्यति । तस्मात्संज्ञैवैषा^१ ।
तस्मात्तामुपरिष्ठाद्वाख्यास्याम इति न वक्तव्यमेव ।

उच्यते । नैष दोषः । वाक्यधर्मोऽयम् । यत्र नित्या तत्रैव
वक्ष्याम इति, इद्वानित्यत्वान्नोच्यत इति ॥

द्वयोर्मासयोरैन्द्राग्रः पशुः ॥ २२ ॥

चातुर्मास्याङ्गभूतोऽयं पशुः, न प्राकृतः “वाग्मास्यः सावत्स-
रो वा” (३।८) इत्यत्र चोदितः । कथम् । सौमिकेषु चातुर्मा-
स्येषु अग्निष्टोम ऐन्द्राग्रस्थान इति दर्शनात् । किं चैन्द्राग्रं पशुं^१(१)
पर्वसु न गण्यते । कथम् । कुण्डपायिनामयने “मासं वैश्यदेवेन”
(१२।४) इत्यत्रादर्शनात् ॥

(इति द्वितीये षोडशी कण्डिका ।)

(१) B¹, एतावता to चरन्तीति omitted in B² B³.

(२) संज्ञा वैषा B¹.

(३) चन्द्राग्रं पशुं B¹; चैन्द्रं पशु B²; चैन्द्रं पशुं B³.

क.१६।सू.२१ २२॥ क.१७।सू.१ ८] आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ३०३

अथ द्वितीये सप्तदशी कण्डिका

तथा ततः साकमेधाः ॥ १ ॥

तत्र इत्यैन्द्राग्रात्पशोरित्यर्थः । तथेति द्वयोर्मासयोगतपोरित्यर्थः ॥
तस्मिन्काले सारुमेधा भवन्ति ॥

[पूर्वेद्युस्तिस्र इष्टयोऽनुसवनम् ॥२॥]

[प्रथमायामगिरनीकवान् ॥ ३ ॥]

[अनीकवन्तमृतयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
त नः पर्पदति द्विषः ॥ सेनानीकेन
सुविदत्रो अस्मे इति ॥ ४ ॥]

[उत्तरस्यां वृधन्वन्तो ॥ ५ ॥]

[मरुतः सान्तपनाः ॥ ६ ॥]

[सान्तपना इदं हविर्यो नो मरुतो
अभिदुर्हणायुरिति ॥ ७ ॥]

मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य उत्तगज्यभाग-
प्रमृतीञ्चान्ता ॥ ८ ॥

निर्दिश्य पुनर्गृहमेधेभ्यः क्रीळिभ्य^१ इति चतुर्थ्या निर्देशं करोति । तस्येदं प्रयोजनम्—गृहमेधेभ्यो गृहमेधिभ्यो वा एते एव याज्यानुवाक्ये कथं स्यातामिति । तथा क्रीळयो^२ (?) वा क्रीळिनो(?) वा एते याज्यानुवाक्ये इति । गृहमेधान्यजन्ति चोदयन्ति चेद् वृक्षवद्रूपन्नेय-
(? + म्)^३ । गृहमेधिनो यजन्ति चोदयन्ति चेदण्डिवत् । तथा क्रीळिन्(?) यजेति चेदग्निवत् । क्रीळिन इति चेदण्डिवद्रूपं नेयम् ॥

[गृहमेधास आगत प्रवुध्न्या व ईरते
महांसीति ॥ ९ ॥]

[पुष्टिमन्तौ ॥ १० ॥]

[विराजौ ॥ ११ ॥]

[संयाज्ये अनिगदे अन्यत्राप्य-
नावाहने ॥ १२ ॥]

अवभृथेष्ट्यादीन्यस्योदाहरणानि । संयाज्ये इत्यनुक्त्वा विराजावनिगदे अन्यत्राप्यनावाहने इत्येतावत्येवोच्यमानं, यत्र यत्रानावाहनं तत्र तत्र विराजावेव प्राप्नुयातां “पश्वलाभे पयस्या

(१) Cp. II. 17, 21.

(२) क्रीळो B^१.

(३) रूपं नेय B^३; रूपं ने B^२; रूपनयः B^१.

मैत्रावरुण्यनुबन्ध्यास्थाने^१ (६।१४) इत्येवमादिषु । तच्चा^२-
निष्टम् । तस्मात्संयाज्ये इत्युच्यते । तस्मात्तत्र तत्र याज्यान्तरेण
ये ये संयाज्ये प्राप्ते ते ते अनिगदे इत्यर्थः ।

अनावाहन इत्येतावता सिद्धेऽप्यन्यत्रापि वचनं गृहमेधीया-
यामप्यनावाहनपक्ष एवानिगदत्वमित्येतदर्थम् । केचिदध्वर्यवो
गृहमेधीयायां सर्वं तन्त्रं कुर्वन्ति । तदा सनिगदत्वमेव ॥

आवाहनेऽपि पित्र्यायां पशौ च ॥१३॥

पित्र्यायां पशौ^३ चेत्येतावता सिद्धेऽपि आवाहनेऽपि वचनं
यथा अनावाहनमनिगदत्वस्य^४ कारणं तथैवावाहनमपि सनिगद-
त्वस्य कारणं कथं स्यादित्येतदर्थमावाहनेऽपीत्युच्यते । तस्माद्वै-
श्वदेव्यां यद्यपि वाजिनामनावाहनं भवति, तथाप्यग्न्यादीनामना-
(१)^५वाहनात्सनिगदत्वमेव । इतरथा अस्मिन्वाक्ये आवाहनेऽपीति
निगदस्य^६ कारणत्वेनावाहनेऽविज्ञाप्यमाने, पूर्वस्मिन्वाक्येऽनावा-

(१) पश्यतामे पयस्थान B^२ B^३; पश्वतामे पयस्याम् B^१.

(२) तच्चा-B^२ B^३; तच्चा-B^१.

(३) पशौ B^१; पशव B^३; पशवत B^२.

(४)-पि B^२;-ति B^१ B^३.

(५) अनिगदत्वस्य B^१; अनिगदत्वस्या B^३; अनिगदस्या B^२.

(६) स-B^१; omitted in B^२ B^३.

(७)-दीनामना-B^१ B^२;-दिनाना-B^३.

(८) निगदस्य B^१; निगदस्या-B^२ B^३.

(९) मना-B^३; आना-B^२; आ-B^१.

२३ आ०

हन इति वचनमावाहनं प्रवृत्तमिति कृत्वा संयाज्ययोरनिगदत्वं स्यात् । तन्मा भूदिति ।

ये तु पुनरावाहनप्रतिषेधे उत्तरेषु निगदेषु^१ निगमनप्रतिषेधो न भवतीति वाजिन(१ = ना)मुत्तमप्रयाजादिषु निगदेषु निगमनं कुर्वन्ति, तेऽग्नवन्-आवाहन इति^२ वचनमावाहनस्विष्टकृन्निगदयोः सम्बन्धकरणार्थमिति । तेन किं सिद्धं भवति । अनावाहितानां स्विष्टकृन्निगदेन^३ निगमनमिति सिध्यति । कौपीतकि^४-नामपि व्यक्तमेतत् । वाजिनामुत्तमप्रयाजे सूक्तवाके च निगमनं विहितम् । तत्र निगमनपक्षे यदा सूक्तवाकादूर्ध्वं वाजिनयागः क्रियते तदा त्विदं हविरजुष्यन्ते^५(१) वर्धिष्यन्तो^६-(१) महो ज्यायः करिष्यते^७(१) इत्येवमूहः कर्त्तव्यः ।

अवश्यमेतदेवाभ्युपगन्तव्यम्-आवाहनप्रतिषेध आवाहनमात्र-

(१) निगदेषु omitted in B³.

(२)-ने इति B² B³, -नेति B¹.

(३) निगदेनां B³.

(४)-कि-B³, -की-B¹ B².

(५) वाजिनामु-B² B³; वाजिनमु-B¹.

(६) अजुष्यन्ते B¹; आजुष्यन्ते B²; अजुष्यन्ते B³.

(७) वर्धिष्यन्तो B²; वर्धिष्यन्तो B³; वर्धिष्यन्ते B¹.

(८) करिष्यन्ते B²; करिष्यन्ते B¹ B³.

(९) B¹; आवाहना-B² B³.

प्रतिषेधो नोत्तरेषु^१ निगदेष्विति । आचार्यश्च ज्ञापयति । अनावा-
हितानामपि निगमनमुत्तरेषु विद्यत इति, यदयमाह^२—“यथाचोदित-
मनावहिताः” (१।५) इति । तस्मादनावाहितानामप्युत्तरेषु
निगमे (? दे)षु निगमनं सिद्धमेव ।

नेति वयं ब्रूमः । आवाहनप्रतिषेधे सर्वनिगमनप्रतिषेधो
भवत्येव । तस्य ज्ञापकमुपसत्प्रकरणे वक्ष्यामः^३ । अथ यदुक्तं (?
= क्त)म्—अनावहितानामपि निगमने “यथाचोदितमनावहिताः”
(१।५) इत्येतद् ज्ञापकं भवतीति । तत्र ब्रूमः । इह त्रिविध-
मनावहनं भवति । प्रमा^४दात्मप्रतिषेधात्खण्डतन्त्राच्च । तत्र खण्ड-
तन्त्रत्वाद्यासामनावहनं यथा “प्रयाजाद्यनुयाजान्ता (६।१३)
इति, तदर्थं “यथाचोदितमनावहिताः” (१।५) इति वच-
नम्, न वाजिनादीनां प्रतिषिद्धा^५वाहनानामर्थावेति ॥

बहु चैतस्यां रात्र्यामन्नं प्रसुवीरन् ॥१४॥

बहु च रात्र्यामिति वक्तव्ये एतस्यामिति^६ वचनं गृहमेधीयापि

(१) B^१; नोत्तरे तु B^२ B^३.

(२) आह B^१; आवह B^२ B^३.

(३) अना-B^२ B^३, आ-B^१.

(४) प्रमादा B^१.

(५) प्रमा-B^१; प्रया-B^२ B^३.

(६) प्रतिषिद्धा-B^१; प्रतिषेधा-B^२ B^३.

(७) एतस्यामिति B^२ B^३; एतत्त्वमिति B^१.

रात्रौ समाप्यत इति^१ ज्ञापनार्थम् । बहु चेति चकार^२ग्रहणमन्नं
चान्यच्च नृत्यगीतानि^३ प्रसुवीरन्निति ॥

[तस्या विवासे पौर्णदर्वं जुहुयुः ॥ १५ ॥]

[ऋषभे रवाणे ॥ १६ ॥]

[स्तनयित्नौ वा ॥ १७ ॥]

आभीष्टं हैके रावयन्ति ब्रह्मपुत्रं
वदन्तः ॥ १८ ॥

ब्रह्मपुत्रं वदन्त इति ब्रह्मपुत्र ब्रूहि ब्रूहीति^४ व दन्त इत्यर्थः ।
अथवा ब्रह्मपुत्रोऽयमिति मन्यमाना इति हेतु (१ + रु) पादीयते^५ ।
तस्माद् ब्रह्मणा वा प्रसूता जुहु (१ + यु) रिति^६ सिध्यति ॥

यदि होतारं चोदयेयुस्तस्य याज्या-
नुवाक्ये ॥ १९ ॥

(१) इति omitted in B¹.

(२) चकार-B² B³; यत् च (-य-corrected to च on the margin) B¹.

(३) अन्नं चाग्न्यच्च B³; अन्नं चान्य च B²; अन्यच्चान्यच्च B¹.

(४) -गीतानि B¹ B²; -गीतादनि B³.

(५) ब्रूहि ब्रूहीति B³; ब्रूहीति B²; रुहि रुहीति B¹.

(६) हेतु^० पादीयते (sic) B³; हेतु^० यते B²; हेतु (+ space) पादीयते B¹.

(७) जुहुरिति B² B³; जुह्रतिती B¹.

इह याज्यानुवाक्ये इति, वचनं नियमार्थम् । तस्य याज्यानुवाक्ये एव^१ न तन्त्रमिति । अथवा याज्यानुवाक्ये इत्यनुच्यमाने एवमर्थो^२ गृह्येत । कथम् । यदि होतारं चोदयेयुस्तस्येत्येते ऋचां प्रसवायौ (?) भवत इति । तन्मा भूदिति ।

अनुवाक्यार्थां शतक्रतो इतीन्द्रं ग्रहणदर्शनादिन्द्रस्य याज्या-
यामादेशः^३ कर्त्तव्यः ॥

[पूर्णां दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्नेव विक्रीणावहा इपमूर्जं शतक्रतो ॥

देहि मे ददामि ते । नि मे धेहि नि ते दधे ।

अपामित्थं^(१)मिव सम्भर कोऽम्बाददते

ददादिति ॥ २० ॥]

[मरुद्ध्यः क्रीडिभ्य उत्तरा ॥ २१ ॥]

[उत एवन्तु जन्तवोऽयं कृत्स्नरगृभोत

इति परोक्षवार्त्रघ्नौ ॥ २२ ॥]

[क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये

(१) एव B^२ B^३, omitted in B^१.

(२) B^१, अर्थ B^२ B^३.

(३) इतीन्द्र-B^१, इन्द्र-B^२ B^३.

(४) याज्यामादेशः B^१.

मरुतः स्वञ्चः ॥ २३ ॥]

[जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगा-
येति संयाज्ये ॥ २४ ॥]

वाजिनावभृथवर्जं माहेन्द्रयुक्ता वरुण-
प्रघासैः ॥ २५ ॥

आमिक्षायामनुनि'ष्यादितत्त्वाद् वाजिनस्येहामिक्षाभावादेव
वाजिनद्रव्याभावो भवति । तस्मादेव वाजिनाभावे सिद्धेऽपि वाजिन-
वर्जमिति वचनमतिदेशप्राप्तानां वाजिनां वाजिनद्रव्याभावेऽप्या-
ज्येन वा^१ यागः स्याद् भोक्तृप्राधान्यात् । तन्मा भूत् । अथवा
आध्वर्यवे सिद्धेऽपि स्वशास्त्रेऽपि प्रत्यक्षकरणार्थमुच्यते ॥

[हविषां तु सप्तमादीनां स्थान इन्द्रो
वृत्रहेन्द्रो महेन्द्रो वा विश्वकर्मा ॥ २६ ॥]

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्ननु ते दायि मह
इन्द्रियाय विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो
या ते धामानि परमाणि यावमेति ॥ २६ ॥]

॥ इति द्वितीये सप्तदशी कण्डिका ॥

(१) - नि-B^३, omitted in B^१ B^२.

(२) वा B^१ B^२, ना B^३.

क० १७।२३-२६ ॥ क० १८।१-२ आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ३११

अथ द्वितीयेऽष्टादशी काण्डिका

दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीय पित्र्या ॥ १ ॥

अतिप्रणयनमध्वर्युकर्म । तच्चेह चोद्यते । कथम् । अतिप्रणीत-
माहवनोयं कृत्वा तस्यामेव वेद्यां कथं पित्र्या स्यात्, न प्राकृत-
वेद्यामित्येतदर्थम् । अस्या इष्टेः पित्र्येति संज्ञा । संज्ञापयोजनम्
“अन्तरेण घृतयाज्ये दक्षिणे मार्जालीये पित्र्या” (१।२।) इत्यत्र ॥

सा शंखन्ता लुसजपा होतारमवृथा वप-

ट्कारानुमन्त्रणाभिहिङ्कारवर्जम् ॥ २ ॥

सेतिवचनमागन्तूनां मन्त्राणां हविषां स्कं नमगमाञ्चि [? “हविषां
स्कन्नमभि० अगन्” (३।१३) इ-] त्येवमादीनामलोपाय शंखन्तेति ।

अत्र कैचित्संस्याजपं सर्वप्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । तथा गृहमेधी-
यायामपीळान्तत्वेऽपि । कथम् । “हुत्वा संस्याजपेनोपस्थाय०”
(१।११) “ओं च मे” (१।११) इत्येतं मन्त्रं पठित्वा पुनस्तदन्ते
संस्याजपग्रहणात् । सकृत्संस्याजपग्रहणेनैव सिद्धेऽपि यदयं पूर्व-
स्मिन्नपि “संस्याजपेनोपस्थाय” (१।११) इत्यत्र संस्याजप-
ग्रहणं कृत्वा पुनर्द्वितीयम् “इति संस्याजपः” (१।११) इति
द्विः संस्याजपग्रहणं करोति तस्येदं प्रयोजनं संस्याजप इत्यन्वय-
संज्ञेति । संस्यायां संस्थितायां जपः संस्याजप इति । तस्मात् खण्ड-

(१) स्कं नम (sic) गमाञ्चि (माञ्चि corrected to तृञ्चि on
the margin) B¹; स्कं नामगन्तुमि-B²; स्कं नाम । गन्तुमि-B³.

म(१=त)न्त्रास्वपि संस्थाजपो भवतीति । “हुत्वा संस्थाजपेनोप-
 स्याय” (१।११) इत्यत्र हुत्वेति होमसंस्थाजपयोः सम्बन्धक-
 रणात्सर्वप्रायश्चित्तान्यपि कर्तव्यानि । किं चान्यत्, “सर्व-
 प्रायश्चित्तानि” (१।११) इत्यन्वर्थसंज्ञा । कथम् । सर्वेषां प्राय-
 श्चित्तानि सर्वप्रायश्चित्तानि । पुरुषाणां प्रमादित^३ (१=दि)-
 त्वाद्व्यविज्ञाता अपि प्रै(१=भ्रे)षाः^४ कर्ममध्येपूतपद्मन्त एव ।
 तथापि प्रायश्चित्तार्थं खण्डतन्त्रास्वपि होतव्यमेवेति ।

नेति^५ वयम् । यदुक्तं द्विःसंस्थाजपग्रहणमिति, नान्यत्तत्र
 किञ्चिदपि प्रयोजनम् । प्रकृतिरियमाचार्यस्य । यथा “आगूर्याज्यादि-
 रनुयाजवर्जम्” (१।५) इति । पुनरपि “ये ३ यज्ञमह इत्यागूः”
 (१।५) इत्यत्र एकेनैवागूर्ग्रहणेन सिद्धेऽपि द्विरागूर्ग्रहणं क्रियते,
 तद्वदिहापीति । यदुक्तं होमसंस्थाजपयोः सम्बन्धकरणमिति ।
 तस्यान्यत्प्रयोजनं तत्रैवोक्तम् । यच्चाप्युक्तम्-अविज्ञातानां भ्रेषाणां
 निर्यातनार्थं प्रायश्चित्तहोमः कर्तव्य एवेति । एवं चेदग्निहोत्रादि-
 ष्वपि सर्वप्रायश्चित्तहोमः कर्तव्यः । कथम् । तत्रापि पुरुषाणां

(१) संस्थाजपग्रहणात् । सुरुत्-to भवतीति omitted in B³.

(२) संस्थाजपग्रहणं कृत्या to इत्यत्र omitted in B².

(३) प्रमादि-corrected to प्रमादित-in B¹ in a later hand;
 प्रमादित-B² B³.

(४) प्रैषाः B² B³; प्रैषाः or भ्रेषाः (?) B¹.

(५) नेति added on the margin in a later hand in B¹;
 नेति omitted in B² B³.

क० १८ । सू० २-३] आश्रयलायनश्रौतसूत्रम् ३१३
 प्रमादित्वसम्भवादविज्ञाता अपि भ्रेषा उत्पद्यन्ते । न च तथा
 क्रियते । तस्मान्नायमर्थः ।

इह जपग्रहणेनोपांशुत्वसामान्यादुपांशुभूताः सर्वे मन्त्रा गृह्य-
 न्ते, न केवलं जपतिचोदिता एव । तस्य ज्ञापकम् “वपट्कारानु
 मन्त्रणमिद्विह्वारवर्जम्” इत्यत्र वपट्कारानुमन्त्रणग्रहणम्, “मवा-
 न्तोऽल्लया निधं जपमुक्त्वा” (२।६) इत्येवमादिषु नित्यनपेग्रहणं च॥

तस्यां प्राश्चि कर्माणि दक्षिणा ॥ ३ ॥

तस्यामिति वचनं पित्र्यायामयं विधिः कथं स्यादिति ।
 इतरथा “प्रकृत्यात ऊर्ध्वम्” (२।१८) इति वचनात् स्विष्टकृत
 ऊर्ध्वम् “प्राश्चि कर्माणि दक्षिणा” इत्यस्यापि निवृत्तिः स्यात् । तन्मा
 भूदिति तस्यामित्युच्यते ॥

(१) प्रमादि-B¹, प्रमादित-B² B³

(२) निरयजप-B² B³, जप-B¹.

(३) कृत ऊर्ध्व (-दू- for-त ऊ-on the margin) B¹,

-कृत ऊर्ध्व B² B³.

[इतराणि तथान्वयम् ॥ ४ ॥]

उशन्तस्त्वा निधीमहीत्येतां त्रिरनवानं
ताः सामिधेन्यः ॥ ५ ॥

ता इति वचनं नियमार्थम् । ता एव सामिधेन्यः, न पुनर-
भ्यास इति । इतरथापि (१) “त्रिः प्रथमोत्तमे अन्वाह” (१।२)
इति वचनेन पुनरपि त्रिभूयात् । एवं सप्त स्युः । तच्चानिष्टम् । तस्मा-
त्ता इति वचनम् ॥

तासामुत्तमेन प्रणवेनावह देवान्पितृ-
न्यजमानायेति प्रतिपत्तिः ॥ ६ ॥

तासामिति वचनं सन्तानार्थम् । उत्तमेन प्रणवेन सन्तानः
कर्तव्य इति । आवह देवान्पितृन्यजमानायेत्यस्य प्रतिपत्तिर्भवति ।
अर्थात् “अग्ने महँ आसि” (१।२) इत्येवमादेर्निगदस्य सप्रवरस्य
लोपो भवति । समानजातीयधर्मेण वा प्रतिपत्तिरिति ।

(१) त्रिः (ताः on the margin) B¹; ताः B² B³.

(२)-जातीय-B² B³; -ज्ञाति-(or-जाति-?) B¹.

क० १८ । सू० ४-१०] आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ३१५

इह केचिदावाहने दर्शनात्कर्त्तव्य इति सर्वत्र देवशब्दादूर्ध्वं
पितृशब्दं प्रयुञ्जते । “साधु ते यजमान देवता पितृदेवता” इत्येव-
मादि । तन्न । यदि सर्वत्र देवशब्दादूर्ध्वं पितृशब्द इष्टः स्यात्,
आवाहनादिदेवशब्दादूर्ध्वं पितृशब्द इत्यवश्यम् । यथा “आ-
वाहनादिमुन्वच्छब्दोऽमे यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु” (५३)
इति । यस्मादेवमिहोच्यते तस्मादावाहन एव पितृशब्दः प्रयो-
क्तव्य इति ॥

[अग्निं होत्रायावह स्वं महिमानमाव-
हेत्येतस्य स्थानेऽग्निं कव्यवाहनमावा-
हयेत् ॥ ७ ॥]

[उत्तमे चैनं प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो
निगमयेत् ॥ ८ ॥]

[सूक्तवाके चामिहोत्रेणेत्येतस्य स्थाने॥९॥]

नेह प्रादेशः ॥ १० ॥

एतदेव शापकं मन्त्रलोपेऽपि कर्मलोपो न भवतीति । तस्मा-
द्धोत्पदनाभिमन्त्रणादीनि कर्माणि तूष्णीमेव कर्तव्यानि ।

न प्रादेश इति सिद्धेऽपि इहंति वचनं प्रसङ्गेनापि प्रादेशो मा
भूदिति । प्रादेशादिकृते प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यमित्यर्थः । उत्तरे-
ष्वपि सूत्रेष्विवतिवचनमनुवर्तयति ॥

[न वर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजौ ॥११॥]

नेळ्यायां भक्षभक्षणम् ॥ १२ ॥

न भक्षणमिति सिद्धेऽपि इळायामिति वचनमवान्तेरळामा-
शनव्रक्षभागादीनामनिवृत्त्यर्थम् । एवमिदं नेळ्याभक्षणप्रतिषेधं कुर्वन्

(१) न (painted yellow as if to be deleted) B¹;
omitted in B² B³.

(२) प्रादेशादि B¹ (-शा corrected to-शादि B¹) B³;
प्रादेश-B².

ज्ञापयति-अन्यत्राध्वर्युणां वचनात्प्राप्तम् “यजमानपञ्चमा इळां प्राश्नन्ति” इति इळाभक्षणं तदस्माभिरिति (?) क्रियत इति ।

एवमपि भक्षणमिति सिद्धेऽपि भक्षभक्षणमिति द्विर्भक्षण-
ग्रहणं वचनं प्राप्तस्यैव भक्षणस्यैव (१ = भक्षस्य) निवृत्त्यर्थम्,
न तृप्त्यर्थस्येति । क्वचित् तृप्त्यर्थस्यापि भक्षस्य प्रतिषेधं करोति,
यथा “शुलगते प्राश्नाति” (?) इति । तत्र तृप्त्यर्थस्यैव प्रतिषेधः, तत्र
वचनमाप्तस्य भक्षस्याभावात् । तद्वदिहाप्यस्याकमिळायामस्म-

(१) इळां B¹; इलायां B² B³.

(२)-भिः corrected to-भिरिति in B¹; भिरिति B² B³.

(३) भक्ष-B¹; omitted in B² B³.

(४)-ग्रहणं वचन-B² B³; ग्रहणवचनं B¹.

(५) भक्षणस्यैव B²; भक्षस्य corrected to भक्षणस्यैव in B¹; omitted in B³.

(६) शुलगते प्राश्नातीति B² B³; B¹ corrects शुलगतेनास्य प्राश्नीयुमिति to शुलगते प्राश्नातीति.

(७) एतः added with marks of deletion in B¹.

(८) भक्ष-B¹; भक्षण-B² B³.

द्वचनमाप्तस्य भक्षस्याभावात् तृप्त्यर्थस्यैव प्रतिषेधः स्यात् ।
तन्मा भूदिति द्विर्भक्षणं' (१ = भक्षणग्रहणं) क्रियते ॥

[न मार्जनम् ॥ १३ ॥]

[न सूक्तवाके नामादेशः ॥ १४ ॥]

ईक्षितः सीद होतरिति वोक्त उपविशेत् ॥ १५ ॥

ईक्षितः सीद होतरिति वोक्त उपविशेदेव नान्यत्किञ्चित्कुर्या-
दिति । तस्मादावाहनादूर्ध्वं होतृपदनाभिमन्त्रणादर्वाक् सर्वं
कर्म लुप्यते ॥

[जीवातुमन्तौ ॥ १६ ॥]

सव्योत्तर्युपस्थाः प्राचीनावीतिनो हवि-
र्भिश्चरन्ति ॥ १७ ॥

हविर्ग्रहणादाज्यभागयोर्न भवत्ययं विकारः । जीवातुमन्तावा-
ज्यभागावित्युक्त्वा पुनरस्य विधानाच्चाज्यभागयोर्न भवत्ययं विधिः ॥

दक्षिण आग्नीध्र उत्तरोऽध्वर्युः ॥ १८ ॥

अध्वर्युरिति वचनं सम्बन्धकरणार्थम् । यद्यध्वर्युरुत्तरो भवति
दक्षिणेनाग्नीध्रेण भवितव्यम् । अध्वर्युरुत्तरो न भवति चेदा-
ग्नीध्रेणाप्युत्तरेण भवितव्यमिति ॥

[द्वे द्वे अनुवाक्ये ॥ १९ ॥]

अध्यर्धामनवानम् ॥ २० ॥

इह पूर्वस्मिन्टुगन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः । द्विदेवत्यप्रकरणे
वक्ष्यामः ॥

ॐ स्वधेत्याश्रावणम् । अस्तु स्वधेति
प्रत्याश्रावणम् । अनुस्वधा स्वधेति संप्रैषः ॥ २१ ॥

अनुस्वधा स्वधेति पाठः कर्त्तव्यः । सम्प्रैष इति जातिनि-

देशः । अनुस्वधेत्यनुब्रूहीत्यस्य स्थाने भवति । स्वधेति यजेत्यस्य स्थाने भवति ॥

[ये स्वधेत्यागूर्ये स्वधा मह इति वा॥२२॥]

[स्वधा नम इति वषट्कारः ॥२३॥]

[नित्याः प्लुतयः ॥ २४ ॥]

इह प्रकृतौ प्रत्याश्रावणे “अस्तु और्बैळित्यौकारं प्लावयन्” (१।४) इत्यौकारे विहिता प्लुतिरिति । इह त्वस्तु स्वधेत्यस्मिन्प्रत्याश्रावणे औकाराभावात्प्लुतिर्न स्यात् । तन्मा भूत् । फयमिहापि द्वितीयेऽक्षरे प्लुतिः स्यात्-अस्तु स्वधेति इति । अथवा, प्रकृतौ येषु स्वरेषु प्लुतय एव दृष्टास्तेष्वे (? + -वे-) हापि^१ भवन्तीति नित्याः प्लुतय इति वचनम् । इतरथा प्रत्याश्रावणे

(१) B¹. स्वधेत्यस्य B³, स्वधेत्य अस्य B².

(२) B² B³; औकार-B¹.

(३) तेष्वेहापि B¹-B²; तेष्वेहापि B³.

औंकारे दृष्टा प्लुतिरिहौंकाराभावाच्च कर्तव्या स्यात्, तथा वषट्-
कारेऽप्यौंकाराभावादिह न कर्तव्येति ।

इहाश्रावणमध्वयूणां विधानं (?) सम्बन्धरूपार्यम् । कथम् ।
प्रयानादिष्वध्वर्यव एव विकारं कुर्वन्ति चेदस्माभिरपि कर्तव्य-
मित्येतदर्यम् । इविःप्रचारे यावन्तं विकारं कुर्वन्ति चेत्तत्रास्मा-
भिरपि कर्तव्यमिति ॥

[पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान्
पितरो वह्निपदः पितरोऽग्निष्वात्ता
यमः ॥ २५ ॥]

[उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हिनः
पितरः सोम पूर्वं उपहूताः पितरः
सोम्यासस्त्व सोम प्रचिकितो मनीषा
सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं त्वं
सोम पितृभिः संविदानो वह्निपदः
पितर ऊत्यर्वागाहं पितृन् सुविदत्राँ
अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्या-

(१) यावन्त B¹ यायावन् B² B³

(२) -भिरपि B¹, -भिरपि न B³, -भिन B²

मिष्वत्ताः पितर एह गच्छत ये
 चेह पितरो ये च नेह ये अग्निदग्धा
 ये अनग्निदग्धा इमं यम प्रस्तरमा
 हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो
 महीरन्तु ॥ २६ ॥]

[वैवस्वताय चेन्मध्यमा याज्या ॥ २७ ॥]

[ये तातृयुदैवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने
 काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्नथा सहसा
 जायमान इति ॥ २८ ॥]

अग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः ॥ २९ ॥

अग्निं स्विष्टकृतं कव्यवाहनमिति याज्यायामादेशः कर्त्तव्यः ।
 केचित्कव्यवाहनमिति चोदयन्ति । केचित्पितृमच्छब्दमन्तं चोद-
 यन्ति । तैस्तैः सह तथा प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथेज्याकाले चोदयन्ति
 तथैव स्विष्टकृतशब्दमुद्धृत्यावाहनादिषु प्रयोक्तव्यः । केचिदु-
 त्तमानुयाजेऽग्निशब्दमावाहनवत्प्रयुञ्जत उक्तमानुयाजस्याग्निः स्विष्ट-
 कृदेवतेति वदन्तः ॥

प्रकृत्यात ऊर्ध्वम् ॥ ३० ॥

स्विष्टकृतमि (१) त्युक्त्वात् ऊर्ध्वमिति वचनात्प्रागुक्ता ये विकाराः सव्योत्तर्युपस्था इत्येवमादयः स्विष्टकृतोऽपि भवन्ति ।

आह । यथेवं प्रकृत्यात् ऊर्ध्वमिति वचनात्सूक्तवाके नामादेशश्च मामोतीति ।

उच्यते । नैष दोषः । यद्यनेन सूत्रेण सूक्तवाके नामादेश इति वचनं नित्यमपार्यकं स्यात् । तन्नायमर्थः । तत्र सूक्तवाकग्रहणे अक्रियमाणे अमि (१ = अ) नियमात् “नमः प्रवक्त्रे” (१।२) इत्येतस्मिन् (१) जपे होतुरपि नामादेशः प्रतिपिद्ध इति कृत्वा तस्यापि नामातिदेशवर्जं प्रवृत्तिः स्यात् । तन्मा भूदिति सूक्तवाकग्रहणम् ।

आह “सूक्तवाके अमिहोत्रेणेत्येतस्य स्थाने” (२।१८) इत्यत्र सूक्तवाकग्रहणं कस्मात् । सूक्तवाकादन्यत्र अमिहोत्रेणेत्येवं न भवतीति ।

उच्यते । तत्र सूक्तवाकग्रहणम् “प्रागज्यपेभ्यः” (२।१८) इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा, अमिहोत्रेणेत्येतस्य स्थान इत्ये-

(१) एतेन B^३.

(२) नामादेश B^१; नामातिदेश B^२; नामादितिदेश B^३.

(३) तन् with marks of deletion in B^१.

(४) -स्मि न B^१ B^२ B^३.

(५) कस्मात् to-र्थम् omitted in B^३.

वमुच्यमाने तस्योद्धारमात्रार्थमेव न च' (१) वचनं कृतं स्यात् ।
तथा सति सूक्तवाकस्याज्यपेभ्यः प्रागेव निगमनं स्यात् "प्रागाज्य-
पेभ्यो निगमयेत्" (२।१८) इत्यधिकारात् । तन्निवृत्त्यर्थं सूक्त-
वाकग्रहणम् ॥

[वपट्कारक्रियाणां चोर्ध्वमाज्यभागा-
भ्याम्] अन्यन्मन्त्रलोपात् ॥ ३१ ॥

अन्यन्मन्त्रलोपादुभयोः पक्षयोः शेषः ॥

एकैका चानुवाक्या ॥ ३२ ॥

एतद्विधानं वपट्कारक्रियायामेव । इह याज्यासन्निकर्पाद-
नुवाक्ययोरुत्तरा ग्राह्या । एके पूर्व(१)मिच्छन्ति ॥

[यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमम ईळितो
जातवेद इति संयाज्ये ॥ ३३ ॥]

[भक्षेषु प्राणभक्षान्भक्षयित्वा बर्हिष्य-
नुप्रहरेयुः ॥ ३४ ॥]

संस्थितायां प्राग्वानुयाजाभ्यां दक्षि-
णावृत्तो दक्षिणान्निमुपतिष्ठन्ते ॥ ३५ ॥

दक्षिणावृत्त इति वचनात् गत्वोपस्थानं क्रियत इति गम्यते ॥

अनावृत्त्यानतिप्रणीतचर्यायाम् ॥ ३६ ॥

सर्वं दक्षिणामिं निरवशेषेण प्रणीय चरन्तीति चेत्सानति-
प्रणीतचर्येत्युच्यते ॥

[अयाविष्ठा जनयन्कर्कराणि स हि घृणि-
रुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैद्धरुणं मध्वो अग्रं
स्वां यत्तनूं तन्वामैरयतेति ॥ ३७ ॥]

आवृत्त्य त्वेवेतरौ ॥ ३८ ॥

एवेतिवचनादतिप्रणीतचर्यायामनतिप्रणीतचर्यायां चेत्प्रभयत्रा-
प्यावृत्त्यैवेतरयोरुपस्थानं कर्त्तव्यमिति ।

इहाप्या' वृत्त्यैवेति वचनात् गत्वोपस्थानं दक्षिणावृत्तौ (?)
भूत्वेतेरयोरुपस्थानं कर्त्तव्यम् । कुतः । तथाप्यावृत्तयो न भवन्ति हि ॥

आहवनीयं सुसंदृशं त्वेति पङ्क्त्या ॥ ३९ ॥

द्विगतत्वात्प्रतीकस्य विशेषणार्थं पङ्क्त्येत्युच्यते ॥

गार्हपत्यमग्निं तं मन्य इति ॥ ४० ॥

(१) इहाप्या-B² B³; इहा-B¹.

(२) भूत्वेत-B² B³; भूत्वोत्त-B¹.

इहापि पङ्क्त्येत्यनुवर्तते । तस्माद्धोनपादग्रहणेऽप्युगेव न
सूक्तम् ॥

अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने
त्वं न इति जपन्तः ॥ ४१ ॥

एनं गार्हपत्यमभिगच्छन्ति । आहवनीयमग्रेण यथा भवति
गार्हपत्ययाने ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं सूक्ते समाप्य सव्यावृत-
स्त्र्यम्बकान्त्रजन्ति ॥ ४२ ॥
तत्राध्वर्यवः कर्माधीयते ॥ ४३ ॥

इह सूक्तं (१) समाप्येति सूक्तग्रहणं सकृत्पयोगार्थमेके ब्रुवते।
इह सूक्तग्रहणम् “अग्निं तं मन्ये” (२।१८) इत्यत्र सूक्त-
ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थम् । समाप्येति वचनं सूक्तयोः सकृत्समा-
पनार्थमित्येके ।

वर्यं तु द्रूमः । सकृत्समापनमपि सूक्तग्रहणादेव सिध्यतीति ।
अथ कस्मात्समाप्येति वचनम् । पूर्वेण गार्हपत्यमित्येतस्मिन्नेव
स्थाने स्थित्वा सूक्तयोः समापनार्थम् ।

तत्राध्वर्यवः कर्माधीयत इति वचनं यदध्वर्यवः कुर्युस्तदस्मा-

भिरपि कर्त्तव्यमित्येतदर्थम् । यो योऽन्वयुर्यद्यत्करोति तच्चदस्मा-
भिरपिरपि कर्त्तव्यमिति ॥

प्रत्येत्यादित्यया चरन्ति ॥ ४४ ॥

इह प्रत्येत्येतिवचनादवमृथे तु प्रत्येत्येतिवचनाभावाद्गहिरेवा-
वमृथेष्टिर्भवतीति गम्यते ।

आदित्ययेत्यदितिदेवता नादित्यः । आदित्या वा' । कुतः ।
याज्यानुवाक्याविधानाभावात्, अदितेस्तु "अदृष्टादेशे नित्ये"
(२।१) इत्यायानेष्ट्यामुक्ते भवतः ॥

[पुष्टिमन्तौ धाय्ये विराजौ ॥ ४५ ॥]

॥ इति द्वितीयेष्ट्यादशौ कण्डिका ॥

अथ द्वितीये एकोनविंशी काण्डिका

[पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयया॥१॥]

अर्वाग्यथोपपत्ति वा ॥ २ ॥

अर्वागिति वचनं पञ्चम्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं मा भूदिति ।
इतरया यथोपपत्तिवचनादूर्ध्वमपि स्यात् । तन्मा भूदित्यर्वाग्रहणम् ।
यथोपपत्तिवचनं पौर्णमासीनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वपक्षे यस्यां कस्यां-
चित्तिथौ कर्तव्येति । इतरथार्वागपि पौर्णमास्यामेव स्यात् । तन्मा
भूदिति ॥

[वाजिनवर्जं समाना वैश्वदेव्या ॥ ३ ॥]

[हविषां तु स्थाने षष्ठप्रभृतीनां वायु-
नियुत्वान् वायुर्वा शुनासीरविन्द्रो वा
शुनासीर इन्द्रो वा शुनः] सूर्य उत्तमः ॥ ४ ॥

उत्तम इति वचनमन्यासां देवतानामागमे सति सूर्य उत्तम
एवेति ।

इहापि केचिदूर्ध्वयव इन्द्राग्नी मस्तथागमयन्ति । तत्र दर्श-
नार्यं सूर्य उत्तम इत्युच्यते ॥

आ वायो भूप शुचिपा उप नः प्रयाभि-
र्यासि दाश्वांसमञ्छ स त्वं नो देव मनसे-

शानाय प्रहुतिं यस्त आनद् शुनासी-
 राविमां वाचं जुपेथां शुनं नः फाला
 विकृपन्तु भूमिमिन्द्रं वयं शुनासीरम-
 स्मिन् यज्ञे हवामहे । स वाजेषु प्रनो वि-
 पत् । अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः
 शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो ग-
 व्यन्तो वाजयन्तस्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं
 देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवा-
 क्यः ॥ ५ ॥

याज्यानुवाक्या इत्यनुच्यमानेऽपि सिद्धे, इति याज्यानुवाक्या
 इति वचनं नियमार्यम् । एता एव याज्यानुवाक्याश्चातुर्मास्येषु
 नान्या आहर्त्तव्या इति । तस्मान्शुनासीरीयायामैन्द्राग्नरूप वरुण-
 प्रघासेषुक्ते एव ग्राह्ये, न प्राकृते इति । तथा मरुतामपि वरुण-
 प्रघासेषुक्ते एव ग्राह्ये, न चैन्द्रां माहृत्यामुच्यते । पशुमस्तु चातुर्मा-
 स्येऽपि इह विहितावशिष्टाः^१ पाशुका ग्राह्या इति । इह विहिता
 इविषो भवन्ति ॥

(१) न चै(चि B²)न्द्रा-B² B³; न ऐन्द्रा-B¹.

(२) विहितावशिष्टाः B²; विहितावशिष्टाः B³; विहिता गृहीत्वा
 विष्टाः corrected to-विहिता गृहीत्वावशिष्टाः in B¹.

समाप्य सोमेन यजेत ॥ ६ ॥

समाप्य ग्रहणमस्य सोमस्य चातुर्मास्याङ्गत्वज्ञापनार्थम् ॥

अशक्तौ पशुना ॥ ७ ॥

अशक्तिर्द्रव्यतः शरीरतो वा ।

इह फेचित्सवनीयेष्ट्या वा यजन्ते^१ “अमिरिन्द्रो विश्वे देवा इति पृथगिष्टयोऽनुसवनम्”^२ (२।१३) इत्यत्र सवनंशब्दिता सवनेष्टिरनुसवनमिति चोदितत्वात् । तस्मात्सवनेष्टिरिति तस्याः^३ संज्ञा सिद्धा । तस्मात्सैवाकृष्यते सवनेष्टिसंज्ञया । तस्मादिहापि पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति ॥

चातुर्मास्यानि वा पुनश्चातुर्मास्यानि
वा पुनः ॥ ८ ॥

सोमेन पशुनेति तृतीयाधिकारत्वादिहापि चातुर्मास्यैरिति षक्तव्ये द्वितीयानिर्देशः पुनःशब्दश्च क्रियते पुनरारभ्यमाणानि

(१) यजन्ते B² B³, यजन्ति B¹.

(२) सवन-B¹; नयसंसं-B³; नयसंसां B².

(३) तस्यां B¹; तस्यां B² B³.

चातुर्थास्यानि न पूर्वेषामङ्गभूतानीति ज्ञापनार्थम् । तस्मादिहार्था-
दारमेतेति वाक्यशेषः कर्त्तव्यः । चातुर्थास्यानि वा पुनरारमेतेति॥

इह किञ्चिद्विचारयिष्यामः ।

शुनासीरावित्यत्र शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । आहोस्वित् शुना-
सीरश्च शुनासीरश्च शुनासीरौ । निरुक्ते “शुनासीरौ” । शुनो वायुः ।
शु ष्यन्तरिक्षे । सीरं आदित्यः” (नि० १।४०) इति दर्शनात् ।
“इन्द्रो वा शुनः” इत्यत्र शुनस्य पृथग् दर्शनाच्च । अन्यथापि
दृश्यते । शास्त्रान्तरेष्वपीन्द्राशुनासीरयोरपि चोदना विद्यते । तत्र
शुनस्य सीरस्य च पृथग्भावो यदि स्यादिन्द्राशुनासीराविति द्विव-
चनं नोपपद्यते । कथम् । इन्द्रेण सह त्रयो भवन्ति । एवमिन्द्राशुना-
सीरावित्यपि स्याद् द्विवचनं चादा (१) सीरेणैव भवितव्यम् ।

(१) शुनासिरश्च शुनासिरश्च शुनासिरौ B³; शुनासीरश्च B¹;
शुनासीरश्चर (sic) B².

(२) शुनासीरौ B¹; omitted in B² B³.

(३) ॥ ष्यन्तरिक्षे सीर B¹; शिरः B²; सिरः B³.

(४)-सीरा इति B¹.

(५) भवतोहि corrected to भवन्ति in B¹; भवति B³,
भवति B²

(६)-सीरावित्यपि B¹; -सीरावत्यप- B²; -सीरापय- B³.

(७) चादा सीरेणैव B¹; चादासिरेणैव B² B³.

पुनस्तेषामेव शास्त्रान्तरयोरिन्द्राशुनासीरयोर्याज्यानुवाक्ययोरिन्द्रस्य
 पृथक् स्तुतिं कृत्वा पुनर्भवतां शुनासीरावितीन्द्राश्विन(१)शुनासीर-
 योरेतद्वचनेन पृथक् स्तुतिः श्रूयते । तस्मान्नै विचार्यमेतदिति ॥

॥ इति द्वितीय एकोनविंशो कण्डिका ॥

॥ इत्याश्वलायनसूत्रव्याख्यायां सिद्धान्तिकृतौ^३ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) एतद्वचनेन B^२ B^३; एतद्विषयवचनेन B^१.

(२) न B^२ B^३, निर् B^१.

(३) सिद्धान्तिकृतौ B^१ B^३; सिद्धांतौ B^२.

APPENDIX TO PART I

After the First Part of the present edition had been published I was able to secure a few more MSS for the purpose of collation. In view of the usually unsatisfactory nature of the MSS. of the Siddhānti-Bhāṣya, I think, it is worth while to give here at least important variants from those MSS, along with those of B¹, B², B³ already used for the edition.

A brief description of the MSS. is given below.

(1) P¹ represents $\frac{\text{No. 20}}{\text{of A 1879-80}}$ of the Bhandarkar Research Institute, Poona. The details of the manuscript are as follows:—

Fols 1-143 + 1 (blank), Size, 9. 8" \times 4. 3"; Lines per page, 10, Letters per line, about 35. Handwriting, good. Script, Devanagari. Date, not given. Pratikas of Sūtras and certain important words of the commentary are generally painted in red. Some words or letters intended to be struck out are basmeared with yellow pigment. The manuscript does not represent a correct text of the commentary. There are often the same mistakes which are common to other MSS, otherwise the manuscript is written neatly and carefully.

The manuscript begins from the beginning of the first chapter and extends upto the end of the third chapter.

It begins on fol. 1b:—

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री परब्रह्ममहिष्यै नमः ॥ श्री ॐ अथैतस्य
समान्नायस्य..... ॥

It ends on fol. 143b:—

इत्याश्वलायनसूत्रव्याख्यायां सिद्धांतिकृतायां तृतीयोऽध्यायः ॥ दर्शपूर्ण-
मेरे ॥

On the title page as well as on the last page the work is named as 'सिद्धांतिमाष्य'.

(2) P² represents $\frac{\text{No. 8}}{\text{of 1883-84}}$ of the Bhandarkar

Research Institute, Poona. The details of the manuscript are as follows:—

Fols., 1-21; Size, 9. 4" x 4. 2"; Lines per page, 12 to 15; Letters per line, about 48. Handwriting, very good, neat and clean. Script, Devanagari. Date, not given. Pratikas of Sūtras and certain important words of the commentary are generally painted in red. The manuscript does not represent a correct text of the commentary. There are often the same mistakes which are common to other MSS

The manuscript begins from the beginning of the first chapter and extends just about to the end of the same chapter.

The commentary begins on folio 1b:—

श्री गणेशाय नमः अथैतस्य समाम्नायस्य etc

On folio 1a there is a passage regarding Āgrayana Karma.

The manuscript abruptly ends on folio 21b:—

कस्मात् । योक्त्रस्य पुरस्तात् पूर्णपात्रनिधानं कर्तव्यं न वेदवृणानां पुरस्तादिति, अन्यथा (see commentary on I. 11, 4, Page 99).

(3) L¹ represents No. 6454 of the Punjab University Library. The details of the manuscript are as follows:—

Fols., 1-62; Size, 10. 8" × 4 5"; Lines per page, 10 to 12, Letters per line, about 52. Corrections on margins. Handwriting, very good. Script, Devanagari. Date, not given. Pratikas of Sūtras are generally painted in red. Still the manuscript does not represent a correct text of the commentary. There are often the same mistakes found which are common to other MSS.

The manuscript begins from the beginning of the first Adhyāya and extends upto the end of the second Adhyāya only. The first Adhyāya ends on folio 31a.

The manuscript begins:—

श्री गणेशाय नमः । अथैतस्य समाम्नायस्य रिताने योगापत्ति पदयामः । अथेत्ययं निपातः शुभो मंगलार्थः । शास्त्रादी प्रयुज्यते ।

The Manuscript ends:—

इत्याश्चलापनसूत्रस्याग्न्यायां सिद्धान्तिदृशी द्वितीयोऽध्यायः ॥

(4) B³ represents a MS. from the Gopāla Bhaṭṭa Bhaṭṭa Saṅgraha of the Govt. Sanskrit College Library (Sarasvatī Bhavana), Banaras. The details of the MS. are as follows.—

Fols, 1-12, 12-60, Size, 9. 5" × 4 1"; Lines per page, 10 to 11; Letters per line, about 29. Hand-writing, fair. Script, Devanagari. Date, not given. Comparatively speaking, the MS. represents a fairly correct text of the commentary. A few of the leaves are worn out or damaged.

The MS begins from the beginning of the first Adhyāya and extends up to the end of the same.

It begins:—

श्री गणेशाय नमः ॥ श्री वासुदेवगुरुभ्यो नमः ॥ अथैतस्य समालोचनस्य विताने योगोपनिषद्द्वयम् । अथेत्ययं निपातः.....

It ends:—

इत्याश्चलायनसूत्रव्याख्यायां सिद्धान्तिकृती प्रथमोऽध्यायः ॥

PAGE	LINE	
3	18	न विहार B ⁴ P ² L ¹ (but न is painted in yellow pigment in L ¹), passage omitted in B ² B ³ P ¹
4	14-15	-जीविकेयम् B ¹ , B ⁴ (after correction), P ¹ P ² L ¹ ; -जाग्रदार्थकेम् B ³ , omitted in B ³
"	16	-जीविकम् B ¹ B ² B ⁴ P ¹ P ² L ¹ , omitted in B ³
"	17	-जीविकीयम् B ¹ ; -जीविकेयम् B ² (added on margin), B ⁴ P ² P ¹ ; -जीविकीयम् corrected to -जीविकेयम् in L ¹ .
5	5	अनन्तरमेव B ³ B ³ B ⁴ P ¹ P ³ L ¹ , अनन्तर B ¹
"	6	यद्वा-B ¹ B ² B ³ P ¹ , यद्वा-P ² , यद्वा-corrected to यद्वा-in B ⁴ , यद्वा-corrected to द्वा-in L ¹
5	7	अग्निहोत्रविधानाद् B ¹ B ² B ³ P ¹ , अग्निहोत्र-होमविधानाद् B ⁴ P ² , अग्निहोत्रविधाना corrected to अग्निहोत्रारंभविधानात् in L ¹
6	5	दार्शपूर्ण-B ¹ B ² B ³ P ¹ L ¹ , दार्शपूर्ण-P ² , दार्शपूर्ण-corrected to दार्शपूर्ण-in B ⁴
"	15	तदतिदिष्टेऽपि (-रि-corrected to -पि-) L ¹ , तदतिदिष्टे (or प्ये) ति B ⁴ , तदतिदिष्टे-रिष्टे (-पि-corrected to -रिष्टे-) ति P ¹ , तदतिदिष्ट इति P ²
"	16	दार्शपूर्ण-B ¹ B ² B ⁴ L ¹ P ¹ P ² , दार्शपूर्ण-B ³ .

PAGE	LINE	
6	17	-होत्रादि-B ¹ B ² B ³ L ¹ P ¹ ; -होत्रहोमादि-P ² B ⁴ .
7	2	तत्रैवोप-B ¹ ; तत्रैवाव-B ² B ³ P ¹ P ² L ¹ ; passage damaged in B ⁴ .
"	5	अवपूर्वस् P ² L ¹ ; अपूर्वस् P ¹ B ⁴ .
"	18	शास्त्रसिद्ध्यर्थमप्यन्य-P ² L ¹ B ⁴ (partly damaged in B ⁴) P ¹ .
8	7	-मने B ¹ B ² P ¹ L ¹ ; -मन-B ³ ; -मनस्य P ² B ⁴ .
"	13	-प्रपदनसिद्धे B ¹ ; -प्रपदने सिद्धिः B ² P ¹ L ¹ ; -पने सिद्धिः B ³ ; प्रपदनसिद्धेः P ² B ⁴ (B ⁴ corrects-द्धिः to-द्धेः)
9	7	नान्यतरस्य B ¹ B ² P ¹ ; नानंतरस्य L ¹ P ² B ³ ; passage damaged in B ⁴ .
"	10	नान्यतरस्याम् B ¹ ; नानातरस्याम् B ² ; नानन्तरस्याम् B ³ P ¹ P ² L ¹ ; ननंतरस्याम् B ⁴ .
"	13	तद्वदु-B ¹ B ² B ³ L ¹ P ¹ B ⁴ ; तदु-P ² .
10	6	-नां मूर्ति-L ¹ P ¹ ; मूर्ति-P ² B ⁴ .
"	12	एवैताः P ¹ P ² B ⁴ ; एवैता L ¹ .
"	13	न हि B ¹ P ² B ⁴ ; न B ² ; नहि न B ³ P ¹ ; नहि न corrected to न हिक्ता in L ¹ .
"	16	-केपूष-B ¹ B ² P ¹ ; क-उप-B ³ L ¹ ; पु उप-B ⁴ P ² .
"	"	दक्षिणो-B ¹ B ² B ³ P ² L ¹ ; तत्र दक्षिणो-B ² P ¹ .
11	4	नित्ये B ¹ ; नित्य B ² B ³ B ⁴ P ² P ¹ L ¹ .

PAGE	LINE	
11	14	-वीति-B ¹ B ² B ³ B ⁴ L ¹ , -वीति-P- P ¹ .
12	4-6	सोमप्रवहणेपु शालाया कर्मभावेप्यन्यभिमुखार्थं
	1	प्रत्यङ्मुखः स्यादित्येतदारभ्यते P ² ,
		सोमप्रवह-पु शालाया कर्मभावेप्य (श्य
		B ² P ¹) न्या ¹ (न्य B ² P ¹) भिमुखार्थं अत्य
		ङ्मुख (रा B ² P ¹) स्यात्त (त B ²) च (नश्च P ¹)
		नेप्यते शालाया कर्मभावात् प्राङ्मुख स्यादित्येत
		दारभ्यते L ¹ B ² P ¹
		B ⁴ omits the passage
		B ³ practically agrees with B ¹
13	17	यन्ति P ² L ¹ , यति B ¹ B ² B ³ B ⁴ P ¹
14	13	तीत्यर्थसामान्येन P ² - L ¹ B ⁴ P ¹ (P ¹
		corrects तित्य to-तीत्य)
15	8	अज्य P ² L ¹ B ⁴ P ¹ , आज्य B ³
	11	दक्षिणार्थं एवेय B ¹ B ² B ³ L ¹ P ¹ B ⁴ ,
		दक्षिणार्थेवेय P ²
16	5	प्रतिग्रहणमन्त्र P ² L ¹ B ⁴ , ग्रहण मन्त्र P ¹
"	16	स्फुटेद्वोत्पतेद्वा तथा B ¹ , स्फुटेद्वोत्पतेत वा B ²
		B ³ B ⁴ P ¹ P ² L ¹
17	1	प्रथम-P ² L ¹ B ⁴ P ¹ (P ¹ corrects पृथ-
		to प्रथम-)
"	7	न तु P ² B ⁴ .
"	11	प्रथम-B ¹ B ² B ³ L ¹ B ⁴ P ¹ P ² .

PAGE LINE

- 178 2 11/12 वृचादिष्वदिपुं P² B⁴ P¹; वृचादिष्वदिपु
corrected to वृचादिष्वदिपु L¹
- " 9 तस्याऋचो L¹ B² B¹ B³ P¹; तस्या ऋचो
P² B⁴.
- 20 9 न भवति B¹; भवति B² B³ P² P¹ B⁴ L¹.
- " 10-11 प्रसङ्ग इव प्रसङ्गोपवाद इवा कस्य वाद इति (sio)
B¹; प्रसंग इव प्रसंगोपवादः इत्य वा कस्याप्यवाद
इति B²; प्रसंग इव प्रसंगोपवादः इव । कस्याप-
वाद इति B³ P¹ L¹; प्रसंग इव प्रसंगोपवाद
इवापवाद इति P²; प्रसंग इव प्रसङ्गोपवाद इवा
कस्यापवाद इति B⁴ (sio)
- " 14 प्रणवेपु प्रणवेपु B¹; प्रणवेपु B² B³ P² P¹
L¹ B⁴.
- 21 17-18 न स्थानमिति B¹; स्थानमिति B² B³ P² B⁴
P¹ L¹.
- 22 2 आसिनन्याय B¹; आसीनन्यायं B²; आसनं धार्य
B³ P² B⁴ L¹; आसीनन्यायं corrected to
आसनं धार्य P¹.
- 22 10 सन्निधाना-B¹; संधाना-all other MSS.
(B³ P¹ read संपाता-).
- 23 15 बहिष्-B¹ P² L¹ B² B³ B⁴ P¹.
- " 17 बहिष्ठ-B¹ P² L¹ (बहोष्ठ L¹) B² B³
B⁴ P¹.

PAGE LINE

24 1 It seems that acc. to all the seven
MSS. this सूत्र is a part of the previous
one.

" 5 -पतितत्वा-B¹; -घर्षित्वा-B² B³ P² L¹
P¹ B⁴.

" 16 स प्रणवो B¹; प्रणवो all other MSS.

25 7 -संज्ञायाः B¹ B³ P¹ B⁴; संज्ञाया । B³; संज्ञा-
यार L¹; संज्ञाया-P².

" 13 -ङ्कारः B¹; -ङ्कारस्याप्यारंभः B³ L¹ B⁴ P¹
B²; -ङ्कारस्यारम्भः P².

26 1 संहितः P² B⁴ L¹; संहिता P¹.

" 2 एकश्रुति P² L¹ B⁴ B¹ B² B³ P¹.

" 9 इति चे P² L¹ B⁴ B² B³ P¹; इति B¹.

" 14-15 विसर्जनीय एव P² L¹ B³ B⁴; विसर्जनीयस्यैव
P¹ B¹ B².

" 15 -त्यनिष्टं P² L¹ P¹ B³ B² B⁴; -त्यत्रानिष्टं B¹.

27 8 प्रसिद्धमेव प्रणवं कृत्वा B¹; प्रसिद्धमिति कृत्वा
प्रणवं P² B⁴; प्रसिद्धमिति प्रणवं कृत्वा B² B³
P¹ L¹ (L¹ omits -ति-).

28 40 -चतुर्थं-L¹ B¹ P¹; -चतु-P² B² B³ P¹ B⁴.

" " -चतुर्थं-L¹ B¹ B² B³ P¹; -चतु-P² B⁴.

" 6-7 -रुत्तरस्या अर्धर्चं P² B⁴; -रुत्तरस्यार्धं (र्धं L¹)-
र्चं L¹ B² B³ P¹ B¹.

" 17 -सानस्या-P² B² B³ L¹ P¹ B⁴; -साना-B¹.

PAGE	LINE	
29	7	पुनरनन्तरारंभो P ² L ¹ B ⁴ P ¹ (P ¹ corre- cts रन्त to रन्त-).
	13	संतनुयात् B ¹ B ³ P ² L ¹ B ⁴ ; यो देवायेत्या- ज्यमुपसंतनुयात् B ² P ¹ .
	13-14	-द- (for-दन्-) P ³ L ¹ B ³ B ⁴ ; -दन्-B ¹ . -यिधानं तदंगतेपि B ² ; this corrected to that of P ² in P ¹ .
	14	-न्ते P ³ B ⁴ ; न्तै L ¹ ; न्ततै: B ¹ ; न्तै: B ² B ³ ; -तै: P ¹ .
30	3	-ग्रहणं B ¹ ; -करणं P ² L ¹ B ² B ³ B ⁴ P ¹ .
	9	वि-B ¹ ; अव-P ² L ¹ P ¹ B ⁴ B ³ B ² . Very important. This clearly shows that generally speaking B ¹ is the best MS. and it, in some places, is the only MS. to have preserved the origi- nal correct reading.
30	17	न B ¹ ; omitted in P ² L ¹ P ¹ B ⁴ B ² L ³ .
33	18	वचनं B ¹ ; द्विवचनं P ² ; द्वचनं L ¹ B ² B ³ P ¹ ; द्विर्वचनं B ⁴ .
	19	एकं ताम् B ¹ ; एकताम् B ² P ¹ L ¹ ; एकताम् corrected to इत्येताम् B ⁴ ; एताम् B ³ ; इत्येताम् P ² .
34	10	प्रवर्ग्ये याज्यया भक्षणेन चिरविनष्टत्वादभिष्टवन- स्य पुनरारंभे (for प्रवर्ग्ये to-रम्भे) P ² B ⁴ ; प्रवर्ग्ये याज्ययां भक्षणेन च विचिनत्वारभीष्टनस्य

PAGE	LINE	
		पुनरारभे B ² P ¹ , प्रवर्ग्ये याज्यया भक्षणेन च विद्विन्नत्वादभिष्टवस्य पुनरारभे B ³ , प्रवर्ग्ये याज्यया भक्षणेन च विद्विन्न (चीन corrected to द्विन्न) त्वादभिष्टवस्य (corrected form रभीष्टवस्य) न-नरारभे L ¹ , B ¹ as in pri nted text
34	14	पुन B ¹ , पुनस्त्रिर्वचनाय P ² B ⁴ L ¹ B ³ B ³ P ¹
35	11	पञ्चदश एकविंश इति P ² (damaged in B ⁴), पचसप्तदशे नैकविंश इति L ¹ , सप्तदश एकविंश इति B ² P ¹ , सप्तदश एकविंशविंश इति B ³ , पचसप्तदशे नैकविंश इति B ¹
	19	स्यान्नात्ये आतोने P ² (B ⁴ damaged) B ³ , स्यानीत्ये आतोने L ¹ , स्यानीत्य आताने B ¹ , स्यान्नान्ये आतो B ² , corrected to स्यान्नात्ये आतोने in P ¹
	15	आतोने भयन्ति P ² , आतोने भयति B ⁴ B ² P ¹ , आताने भयति L ¹ B ¹ , आतोने भयति B ³
36	16	नान्यत्र द्विकारप्रतिषेधमनाशस्त्रिण इति P ² B ⁴ B ³ P ¹ B ² (B ³ -शशस्त्रिण इति), नान्यत्राभि द्विकारप्रतिषेधमनामतासस्त्रीण इति L ¹ , नान्य त्रापि द्विकारप्रतिषेधमनाशस्त्रिण इति B ¹
37	1	पूर्वसिद्धो न P ² L ¹ (B ⁴ damaged) P ¹ B ² B ³

PAGE	LINE	
37	2	हिंकारप्रतिषेधो यदि P ² ; B ⁴ damaged; हिंकारः प्रतिषेधो न यदि L ¹ B ¹ B ² B ³ , P ¹ .
"	7	-स्तुदयं P ² L ¹ B ⁴ B ² B ³ P ¹ ; -स्तुःययं B ¹ .
"	14	-तिवर्तते L ¹ B ⁴ ; निवर्तते P ² P ¹ .
38	1	तु B ¹ B ² B ³ L ¹ P ¹ ; न P ² B ⁴ .
"	5	ईदृग्विधा याजुषा मंत्रा अवशिष्टसंज्ञास्ते निगदा इति P ² B ⁴ (B ⁴ याजुषमंत्रा); र्गद्विधय- जुषा मंत्रावशिष्टसंज्ञास्ते गदा इति L ¹ ; इद- विविधयजुषां मन्त्राणा अवशिष्टसंज्ञास्ते निगदा इति P ¹ .
39	2	वृणीतेत्ये-P ² L ¹ B ⁴ P ¹ B ² B ³ ; वृणीत इत्ये-B ¹ .
"	4-5	अथवास्माकं 10-तानां प्रवरणार्थम् is read (except in B ¹) in all the other 6 MSS. after वचनम् (Line 8). (कालेषादीनाम् P ² L ¹ B ⁴ P ¹).
	6	न B ¹ ; omitted in all the other 6 MSS.
	7	त्रीनार्षेयान् वृणीत इति B ² B ⁴ B ³ P ¹ ; त्रीन् वृणीत इति P ² ; त्रिनार्षेयान् वृणीत इति L ¹ ; त्रीण्यार्षेयान् परिव्याहृत्य इति B ¹ .
	2	-न्य-B ¹ P ² , B ⁴ (-ति-corrects-to-न्य-) -ति-B ² B ³ L ¹ P ¹ .

PAGE	LINE	
40	5	प्रवरस्यापि B ³ ; omitted in B ¹ ; प्रवरणावामपि P ² B ⁴ ; प्रवरणापि B ³ L ¹ P ¹ .
41	11	पदानाम् B ² B ³ P ¹ ; -प्रदानानाम् B ¹ P ² ; B ⁴ L ¹ .
42	11	विधिरपरिसमाप्तो B ¹ ; विधिः परिसमाप्तो P ² B ⁴ ; विधिपरिसमाप्तो B ² B ³ L ¹ P ¹ .
"	11-12	ऽविहितत्वात् is read as विहितत्वात् in all the 7 MSS.
"	14	आह असन्नयत इत्यक्रियमाणेऽपि ह B ¹ ; क्रियमाणेऽपि ह P ² B ³ B ⁴ ; क्रियमाणेऽपि ह L ¹ B ² P ¹ .
"	17	पुरुषपरवाक्यस्य B ³ ; पुरुषपरत्वाद्वाक्यस्य B ¹ P ² L ¹ B ⁴ ; पुरुषपरवाक्यदस्य P ¹ ; पुरुषपरद्वाक्यस्य B ² .
"	18	दधि पयसि B ¹ L ¹ B ² P ¹ B ³ ; दधिपयसी P ² B ⁴ .
43	5	अदितिः omitted in P ² B ⁴ P ¹ B ² B ³ ; not omitted in L ¹ B ¹ .
"	6	यदि P ² P ¹ B ⁴ ; यच्च L ¹ .
"	17	-यद्-B ¹ ; -यद्वा-P ² L ¹ B ⁴ P ¹ B ³ B ² .
44	2	अन्यराब्दस्यापेक्षिक-P ² ; अन्यद्वाब्दस्यापेक्षित-L ¹ B ⁴ P ¹ B ² B ³ ; अन्यद्वाब्दस्य सापेक्ष-B ¹ .
"	8	-द्वा-B ¹ L ¹ ; -द्वा-B ² B ³ P ¹ ; -द्वा-P ² B ⁴ .

PAGE	LINE	
44	9	-स्यैवो-B ¹ L ¹ ; -स्यो-P ² B ² B ³ B ⁴ P ¹ .
45	12	-वप्य-B ¹ P ¹ L ¹ B ² B ³ ; -व-P ² ; वप्यै (sic) B ⁴ .
"	12	-दा-B ¹ P ¹ L ¹ B ² B ³ ; -घा-P ² ; -घा- corrected to -दा-B ⁴ .
"	14	प्राप्नुतः P ² ; प्राप्नुवतः B ¹ B ⁴ P ¹ L ¹ B ² B ³ .
"	15	नवान्न-B ¹ ; नव-L ¹ B ³ ; च P ² B ⁴ ; न च P ¹ B ² .
"	16	सौम्यं B ¹ L ¹ P ¹ B ² ; सौर्यं P ² B ³ ; सौम्यं corrected to सौर्यं B ⁴ .
"	17	सूर्य-B ¹ P ¹ L ¹ B ² B ³ ; सौर्य-P ² ; सूर्य- corrected to सौर्य-B ⁴ .
"	17	-द्विरु- B ¹ ; -विरुप-L ¹ ; -रु- P ² B ⁴ P ¹ B ² B ³ .
"	18	श्लोकः P ² B ⁴ ; श्लोकाः P ¹ B ¹ L ¹ B ² B ³ .
"	19	-त्वात् गुणरूपापि B ¹ ; -स्वगुणतुल्यापि P ² B ⁴ P ¹ L ¹ B ² B ³ .
46	2	उत्तमेपु B ¹ B ⁴ P ² P ¹ L ¹ B ² B ³ ; उत्तरेपु no MS.
"	3	-स्य परि-B ² ; -स्यापति-B ² P ² L ¹ ; -स्याप्यत्र P ² B ⁴ ; स्यापि परि-B ³ .
"	6	-वाह्ये-P ² B ⁴ L ¹ B ³ ; -वाह्य- P ¹ B ² ; -वहे-B ¹ .

PAGE LINE

56 5 नोपस्पर्शनमन्त्रः B¹; नोपस्पर्शनेतानि मंत्रो वा B³ L¹ B² P¹ (-न- for-ने- P¹); नोप-स्पर्शनेन P² B⁴.

5-6 P² B⁴ read simply सार्द्धमिति for तन्मा भूद् to सार्द्धमिति ।

Thus it is clear that P² B⁴ are the only correct MSS. here. They alone have the original reading नोपस्पर्शनेन सार्द्धमिति । The extra reading मन्त्रः to-वेशने is wrongly repeated here from the Com. of the last सूत्र.

" 13-14 पुनरिध्मं प्रदीप्तमाकांक्षेत तन्नेष्यते P² B⁴ (-ध्म-for-ध्म- B⁴); पुनरेध्मप्रदीप्तमाकांक्षितं नेष्यते L¹; P¹ firstly like B², then corrected like B³.

57 11 -ध्म-B¹ P¹ L¹ B² B³; -ध्मं P¹ B⁴.

" 12 इध्मे प्रदीप्यमाने B¹; इध्मे प्रदीप्यमानायां B³; इध्मं प्रदीप्तावासनायां P² B⁴; इध्मप्रदीप्तामासनायां P¹ B²; इध्मे प्रदीप्यमासनायां L¹.

15 -दापनस्य B¹; -दानस्य P² B⁴ P¹ L¹ B² B³.

58 3 -तंत्रप्रसवनार्थं P²; -तंत्रे प्रवसनार्थं L¹, -तंत्र-प्रसवनार्थं P¹; B⁴ is rather partly da.

PAGE	LINE	
58	13-14	वदा to आश्रावयति is omitted in all the MSS., but B ¹ . B ² is the only correct MS.
"	14	सिद्धे B ¹ ; सिद्धे समाप्तेऽस्मिन्निगद इति पचनं परि- L ¹ P ² B ⁴ B ³ P ¹ (सिद्धे: P ¹ B ²) B ³ .
59	1	-कर्तृत्वाद् P ² B ⁴ L ¹ P ¹ (-इ omitted P ¹)
"	2	घृतयती-P ² , घृतयति B ⁴ L ¹ B ³ B ³ B ¹ P ¹ .
"	12	निगदस्य P ² B ⁴ L ¹ P ¹ B ³ B ³ , निगमस्य B ¹ .
"	13	-गदान्ते P ² B ⁴ L ¹ P ¹ B ³ B ³ , -गमान्ते B ¹ .
60	13	घर्मयाज्यावत् P ² P ¹ B ⁴ (-पर्व-corrected to घर्म-B ⁴ P ¹), पर्वयाज्यावत् L ¹ .
"	13	-त-P ² , -त-B ⁴ B ¹ L ¹ P ¹ B ³ B ³ .
60	17	-संक्षिप्तं B ¹ B ⁴ P ² L ¹ B ³ ; -संक्षिप्तं P ¹ , B ² .
61	1	after तत्र, यत्तादृशे added in P ² B ³ B ⁴ B ³ P ¹ ; यत्तादृशे L ¹ ; not added in B ¹ .
"	2	न B ³ P ² L ¹ B ⁴ ; न B ¹ B ² P ¹ .
"	12	स्वरेवो (यमै added on the margin) त्कर्पः B ¹ (sic), स्वरे यमैरेवोत्कर्पः. P ² B ⁴ ; स्वरे यमैरेवोत्कर्पः B ³ ; स्वरे यमैरेवोत्कर्पः L ¹ ; स्वरे यमैरेवोत्कर्पः P ¹ B ² .

PAGE	LINE	
62	4	-गु-P ² B ⁴ P ¹ B ² B ³ ; -गू- B ¹ ; lacuna in L ¹ .
"	9	-रय्य-B ¹ ; -रय्य-L ¹ ; -र-P ² B ⁴ P ¹ B ³ B ³ .
"	13	-त्येति P ² B ⁴ P ¹ L ¹ B ³ B ³ ; -त्वेति-B ¹ .
66	2-4	अष्टौ to विधानम् B ¹ ; अग्नेः कामस्याष्टौ वैराज- तन्त्राः काम्यप्रकरणेऽग्नेः कामस्य वैराजतन्त्रे सिद्धे पुनरुद्दिश्य द्वेये कामायेष्टिवैराजतन्त्रेति अत्र पुनर्विधानम् P ² B ⁴ , P ¹ (after correction), L ¹ (with some variants in L ¹).
67	4	-तैवा-P ² B ⁴ L ¹ P ¹ B ² B ³ ; -ता-B ¹ .
"	"	-येत P ³ ; -यते B ¹ B ⁴ L ¹ P ¹ B ² B ³ .
"	6	आवृत्ति-P ² B ⁴ B ³ P ¹ ; वृ.....क्य L ¹ ; धृक्य B ² ; धृक् B ¹ .
"	"	-द्यंतम-P ² B ⁴ P ¹ B ² B ³ ; -द्यद्-B ¹ L ¹ .
"	9-10	स च वषट्काराणि B ¹ ; सवषट्काराणि P ² B ⁴ ; न वषट्काराणि B ² L ¹ ; न (deleted) वषट्काराणि B ³ P ¹ .
"	14	वषट् कृते to शंसेत् B ¹ ; वषट् कृते होता शंसेद् P ² P ¹ B ³ B ⁴ B ³ ; वषट् कृते हो-शंसेद् L ¹ .
"	"	इत्यत्रानु-B ¹ B ³ ; इत्यनु-P ² P ¹ (corrected to इत्यत्रानु P ¹) L ¹ B ² B ⁴ .
68	14	आगुरः B ¹ ; आगू; other MSS.

PAGE	LINE	
69	1-2	-नावाय पोडशान्मेवैकश इति जपित्वा P ³ B ⁴ B ⁵ ; -नायया (-यय L ¹) पोलशिन्येनैश्य (-श-L ¹) क इति जपित्वा B ¹ L ¹ , -नावाविह- तपोदरयते (-शाते P ¹) एवा होवैवा हीद्र (-द्रा P ¹) एवा हि शक्ने वरी हि शक् इति जपित्वा B ⁵ , P ¹ corrects reading of B ² to that of B ³ (with the difference noted above)
70	1	अथयुष्ट्यादिषु खंडतंत्रासु इष्टिषु P ² , B ⁴ ; अथयुष्ट्यादीमखंडमंत्रा-L ¹ ; P ¹ as B ³ .
70	2	निगमेषु P ² , निगमेषु B ⁴ B ² B ³ P ¹ L ¹ .
"	"	न P ² B ⁴ L ¹ ; omitted in P ¹ .
"	3	वाक्य-P ² B ⁴ ; omitted in B ² , वाक्यार्थ-P ¹ B ³ L ¹ .
"	8-9	दर्श-तनाव omitted in P ² ; not omitted in B ⁴ P ¹ L ¹ .
"	13	उद् (उद्भूत- B ² B ³) निगमनमिति अध्यर्थस्यत इति P ² B ⁴ B ² B ³ P ¹ L ¹
71	1-2	परस्पर (-रं B ⁴ B ³ L ¹) संबद्धा (संबधा: B ⁴ B ² B ³ P ¹ L ¹) अन्यत्रोक्ता अन्यत्रापि भवन्ती- त्यनुगतव्यमेव P ² B ⁴ B ² B ³ P ¹ L ¹ .
"	3-4	मास्ति त (द् L ¹) च कश्चिन्निप्रतिपन्नसिद्धमनि- प्रतिपत्तिरिति न्यासः (-य L ¹) P ² B ⁴ L ¹ , P ¹ corrects B ² 's reading to that of P ² ,

PAGE	LINE	
71	10	इत्यैकसूत्रेणैव B ¹ ; इति विग्रही ॥ कृत्वैकसूत्रेणैव P ² B ² B ³ B ⁴ P ¹ L ¹ .
"	11	-वायसाने B ¹ B ³ ; -वासने P ² B ⁴ P ¹ B ² L ¹ .
72	3-4	-त्या त B ¹ B ² B ³ P ² L ¹ .
73	4	द्वितीयया B ¹ ; द्वितीयाया B ³ ; द्वितीया-P ² eto.
"	8	देयता आगमायादेश B ¹ B ³ B ³ L ¹ P ¹ ; देयतागमायादेशं P ² B ⁴ .
74	"	-नरा B ² ; -नर B ¹ B ³ P ² L ¹ .
"	8	इत्येतत् to भागत् B ¹ ; इत्येतदर्थं तद्वितनिर्दिष्टत्वात् B ² B ³ P ² B ⁴ P ¹ L ¹ .
74	14	आनुवंध्याश्चेति P ² B ⁴ , अनुवंध्याश्चेति L ¹ .
75	4	-सां P ² B ⁴ ; इ L ¹ ; -हं P ¹ .
"	6	विचारः P ² B ⁴ ; विकारः B ¹ L ¹ B ² B ³ P ¹ .
76	9	-संस्तवं कतिचि (-च L ¹) P ² B ⁴ L ¹ P ¹ (in P ¹ -चि corrected to -चित्) B ²
"	"	याज्यासंस्तवय (-स्तव B ⁴ B ²)चनं P ² B ⁴ B ² , याज्यासंस्तवन-B ¹ ; याज्यासंस्तवचन-L ¹ ;
"	"	P ¹ corrects L ¹ 's reading to याज्यासंस्तवनं
77	6-8	इत्यस्यान्वेकरणेनयैव यागो विहितः P ² B ⁴ P ¹ ; इत्यस्यापि वैष्णवीत्य तस्मात् सोममतिशस्थेन्द्रिया यजद्वैष्णव्या येत्यत्रानयापि यष्टव्यमिति येनयाय - कां च तस्मिन्वेकरणेनयैव यागो विहितः L ¹
78	16	सर्व-P ² L ¹ B ⁴ P ¹ B ³ B ² , सर्व B ¹ .

PAGE	LINE	
78	16	एभिः (for हविः) $P^2 B^4$; ह एभिः $P^1 B^2 B^3$; हविः B^1 .
79	9	-इत्येते $B^1 P^1 L^1 B^3$; इत्येते अपि P^2 .
"	10	-र्थमन्ते $P^2 P^1 B^4 L^1 B^2$; -र्थमेते B^3 ; -र्थ मन्त्र- B^1 .
80	8	-उयात्यं (-त्व L^1) एषं- $P^2 B^4 L^1 P^1 B^2 B^3$; -उयात्वात् । एषं- B^1 .
"		न omitted in $P^2 B^2 B^3 B^4 L^1 P^1$; न B^1 .
"	5	पाठोवश्यं कर्तव्यं B^1 ; परोवश्यं कर्तव्यम् (कर्तम् $B^2 P^1$) $P^2 B^3 B^3 B^4 P^1$; परोवस्य कर्तव्यं L^1 .
81	8	आह added in P^2 , आवाह P^1 ; आवहं $B^4 L^1$.
"		-मिहं नान्यत् $P^2 B^4 P^1 L^1$.
"	12	संधानं वा $P^2 B^4 L^1 B^3$; संधानं $P^1 B^2 B^1$.
83	15	-श्रेत्येव L^1 ; -श्रेति । अयमयमादर्शः यं ग्रहणं $P^2 B^4 B^3 B^2$; -श्रेत्ययमयमादेशः स्वयं ग्रहणं L^1 ; -श्रेति अयमयमादर्शः स्वयं ग्रहणं P^1 .
87	11	-च- $P^2 B^2 B^4 L^1$; -स्या- B^3 ; -स्या corrected to -च- P^1 ; -च- B^1 .
"	16	-देव B^1 ; -देवादीनामेव $B^3 P^2$; -देवादीनामे (-मेव $P^1 L^1$) $B^4 P^1 L^1 B^2$.
88	13	अपूर्वम् अप्राप्तमानयानं B^1 ; अपूर्वं प्राप्तमानयान्यं $P^2 B^3 B^4 L^1$; पूर्वप्राप्तमानयान्यं $B^2 P^1$.

PAGE	LINE	
88	13	पक्षे B ¹ P ² B ⁴ L ¹ ; न पक्षे B ² P ¹ , B ³ (marginal)
"	14	अनवानस्य B ¹ P ¹ L ¹ B ² B ³ ; आनवान्यस्य P ² B ⁴ .
"	"	निवृत्ति-P ² , विवृत्ति-B ⁴ L ¹ , विवृति-P ¹ .
90	3	उपहूतेयं यजमानेति L ¹ B ¹ B ³ , उपहूयते य यजमानेति B ² P ¹ , उपतेयं यजमाने P ² L ⁴
"	,	उह P ² P ¹ B ⁴ L ¹ B ² B ³ , चोह B ¹ .
"	6	च omitted in P ² B ⁴ L ¹ P ¹ B ³ B ²
"	14	विज्ञायते P ² B ² B ³ B ⁴ P ¹ ; ज्ञायते B ¹ , ज्ञापयते L ¹ .
"	15	वेदं P ² B ⁴ , वोच्चैस्त्विदं B ¹ P ¹ B ² B ³ L ¹ .
92	10	-वचनेन B ¹ , वचने P ² B ³ B ² L ¹ .
"	"	प्रधानत B ¹ , प्राधान्यतः L ¹ P ² B ² B ³ .
93	5	निगदधर्मादन्यत् P ² B ² , निगदत्वं B ¹ , निगदत्व corrected to निगदधर्मादन्यत् in L ¹
"	6	निगदेत् P ² B ² B ³ B ⁴ L ¹ , निगमयेत् B ¹ .
"	"	-त्यत्र P ² B ² B ³ B ⁴ L ¹ , -त्युक्ता B ¹
"	"	गृह्णाति B ¹ B ³ B ² , गृह्णीयात् P ² .
94	10	नेष्टिषु B ¹ , नेदमादिषु P ² B ³ B ² L ¹
"	14	अप्रतिषेधविषयेऽ (अ B ⁴) पीति P ² B ⁴ , अप्रति षेधविषयेऽपीति B ¹ , अप्रतिषेधविषय (अ added on the margin) स्यापीति L ¹ , अप्रतिषेध- विषये अस्यापीति B ³ ; प्रतिषेधविषये अस्या- पीति B ² P ¹

PAGE	LINE	
96	2	किं वहिं B ¹ B ³ B ² P ¹ L ¹ ; किं P ² B ⁴ .
"	3	तेन षठ्ठि B ¹ L ¹ ; तेन षठ्ठि B ³ P ² B ⁴ ;
"	"	तेन षठ्ठि B ² P ¹ .
"	"	इतरे नं (sic) B ¹ ; इतरे न B ³ P ² L ¹ P ¹ ;
"	"	इतरे B ² B ⁴ .
"	13	अध्ययुश्चतुर आज्यविदून्वयति ते- (इत्येते L ¹) नैव P ² B ⁴ , L ¹ (marginal correction), P ¹ corrects B ² 's reading to like that of P ² .
"	14	-मा- B ¹ B ³ B ² P ¹ L ¹ , -मेवाव-P ² B ⁴ .
98	8	न omitted in P ² P ¹ B ⁴ L ¹ ; न B ¹ .
"	15	प्रजनन-P ² B ³ B ² P ¹ L ¹ , B ⁴ (?), प्रजन-B ¹ .
"	16	निर्देशात् P ² B ³ B ² B ⁴ L ¹ P ¹ ; खिलिङ्ग- निर्देशात् B ¹ .
101	1	अस्यातुल्यत्व-B ¹ ; अस्याः (अस्यास् B ² B ⁴) तुल्यत्व- B ³ B ² B ⁴ L ¹ P ¹ .
"	3	वेद-B ¹ ; चेत् । B ⁴ B ³ B ² L ¹ .
"	6	न भवति B ⁴ B ³ L ¹ ; भवति B ¹ ; B ² (?).
"	7	पूर्णमिति to होतुश्च B ¹ ; पूर्णमसीति वाचने वाचकस्य होतुश्च B ⁴ B ³ , L ¹ B ² (?)
102	4-8	अध्ययारम्भणस्य (-योरम्भणं स्याद् B ²) विक ल्पार्थं (-यं B ⁴ P ¹ B ²) स्यात् (for अध्य- यान्वारम्भणे to विकल्पार्थः स्यात् of B ¹) B ³ L ¹ B ⁴ P ¹ B ² .

PAGE	LINE	
102	12	अपि B ¹ B ³ P ¹ B ² L ¹ ; omitted in B ⁴ .
"	20	कृतं स (स omitted B ²) मंत्रवद् ग्रहणा-B ⁴ B ³ P ¹ B ² L ¹ ; B ¹ as in the printed text.
103	7	-दधाति B ¹ ; -दधति B ⁴ L ¹ B ² .
"	11	-ज्यपी-B ¹ B ² ; -ज्य-B ⁴ ; -गुइ P ¹ ; -ज्यपी- corrected to -ज्य-L ¹ .
"	16	किञ्चिदव्यक्तं B ¹ ; deleted in L ¹ ; omitted in B ⁴ P ¹ B ² .
104	1	-येन संबद्धत्वा-B ⁴ ; येन संबन्धत्वा-L ¹ P ¹ B ² .
"	10	गृह्येत् B ⁴ ; गृह्येत L ¹ B ¹ ; -ह्ये-B ² ; गृह्ये-P ¹ .
"	14	सर्वाय-B ⁴ L ¹ B ² P ¹ .
"	17	-त्त-B ¹ L ¹ P ¹ B ² ; -क्त-B ⁴ .
"	"	संभवात् B ¹ ; असंभवात् L ¹ ; अभावात् B ⁴ P ¹ B ² .
105	8-9	ततोऽशुचिरिति B ¹ ; ततो ब्रज (जं B ²) त इति B ⁴ L ¹ P ¹ B ² .
"	10	-त्येत अव्रतस्यान्य-(न्ये P ¹ B ²) L ¹ B ⁴ P ¹ B ² .
106	2	-साधिकारस्यापि B ⁴ L ¹ .
107	7	-मनुत्विग् B ⁴ L ¹ ; -मृत्विग् P ¹ .
"	9-10	रनुक्तस्यापि सिद्धवद्धोत्रातिदेश B ⁴ L ¹ P ¹ .
"	14	नीयत B ⁴ P ¹ L ¹ .
"	16	-पविनत्यध्वयुं (युं P ¹) B ⁴ L ¹ P ¹ .

PAGE LINE

- 1116 12 ससोम इति न वदति B¹, तसोम इति न भवति B³ B⁴ L¹ B², तसोम इति न भवति P¹.
- " 16 यजमान B¹ B³ L¹, यज्ञमना B⁴ B²; यज्ञमना corrected to यजमान P¹.
- 117 3 -त्तं B⁴ L¹ P¹ (-था corrected to तं L¹ P¹)
- " 13 नित्य omitted in B⁴, नित्यः corrected to एतच्च L¹, P¹ corrects B²'s reading to that of B³.
- 118 2 तसिल् B¹ B⁴, तसि (ल् marginal) L¹, तसिभृ B³ P¹ (P¹ seems to correct भृ to ल्), तसिल् B³.
- " 11 -स्तुततद्य- B⁴, -स्तुतश-corrected to -स्तोतश- L¹, -स्तुतद्य-corrected to -स्तोत्रश P¹, -स्तुतद्य- B³, -स्तोत्रश- B³, -स्तुतश- B¹.
- " 13 भ्रेष्यतीति B⁴ P¹ L¹
- 120 6 -वन्- B⁴ B³, -वद- L¹, -वं- P¹, -व- B³
- 123 10 -णनं गृहीत्वा B⁴ P¹, -णनं- गृहीत्वा L¹.
- 124 6 वक्ष्येतत् B⁴ L¹ P¹.
- 125 13 णां B⁴ P¹ B³, -णा L¹, -णः B¹ B².
- 126 6 इतरथा मद्यपुरुषा B⁴, इतरथा P¹ L¹ B¹ B² B³.